04782 /1

ZABYTKI PRZEDHISTORYCZNE ZIEM POLSKICH

WYDAWANE STARANIEM

KOMISYI ARCHEOLOGICZNÉJ AKADEMII UMIEJĘTNOŚCI W KRAKOWIE.

SERYJA I.

PRUSY KRÓLEWSKIE

BADAŁ i OPISAŁ

GODFRYD OSSOWSKI,

CZŁONEK KOMISYI ARCHEOLOGICZNÉJ, ANTROPOLOGICZNÉJ I FIZYJOGRAFICZNÉJ AKADEMII UMIEJĘTNOŚCI W KRAKOWIE; CZŁON. KORES. TOW. ANTROPOLOGICZNEGO W PARYŻU; CZŁON. CZYNNY TOW. PRZYJACIÓŁ NAUK W POZNANIU; CZŁON. RZECZYW. TOW. PRZYRODNIKÓW PRZY UNIWERSYTECIE ŚW. WŁODZIMIERZA W KIJOWIE i t. d.

KRAKÓW

w Drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego

pod zarządem Ignacego Stelcla.

1879.

MONUMENTS PRÉHISTORIQUES

DE

L'ANCIENNE POLOGNE

PUBLIÉS PAR LES SOINS

de la COMMISSION ARCHÉOLOGIQUE de l'ACADÉMIE des SCIENCES de CRACOVIE.

Ire SÉRIE.

PRUSSE ROYALE

PAR

GODEFROY OSSOWSKI,

MEMBRE DES COMMISSIONS ARCHÉOLOGIQUE, ANTHROPOLOGIQUE ET PHYSIOGRAPHIQUE DE L'ACADÉMIE DES SCIENCES DE CRACOVIE; MEMBRE CORRESPONDANT DE LA SOCIÉTÉ D'ANTHROPOLOGIE DE PARIS; MEMBRE ACTUEL DE LA SOC. DES AMIS DES SCIENCES DE POSEN; MEMBRE DE LA SOCIÉTÉ DES NATURALISTES DE L'UNIVERSITÉ DE KIEW etc.

TRADUIT du POLONAIS

PAR

SIGISMOND ZABOROWSKI-MOINDRON,

MEMBRE TITULAIRE DE LA SOCIÉTÉ D'ANTHROPOLOGIE DE PARIS.

CRACOVIE

Imprimerie de l'Université

Sous la direction d'Ignace Stelcel.

1879.

EN SOUVENIR

DU

CINQUANTIÈME ANNIVERSAIRE

DES TRAVAUX LITTÉRAIRES

DE

J. I. KRASZEWSKI

SON TRÈS HONORÉ MEMBRE

l'ACADÉMIE des SCIENCES de CRACOVIE.

PRZEDMOWA OD REDAKCYI.

W ostatnim lat dziesiątku przybywać nam poczęły z rozmaitych części Polski coraz liczniejsze materyjały do archeologii przedhistorycznéj, pochodzące w części z odkryć przypadkowych, a w części z badań mniéj lub więcéj systematycznych nad zabytkami starożytności krajowych. W miarę tego, jak się te materyjały nagromadzały, okazywało się coraz widoczniéj, że cały obszar ziem naszych, pod względem właściwości tych zabytków, nie przedstawia zgoła obrazu jednolitego, ale rozpada się na obszary mniéj lub więcéj odrębne, różniące się między sobą pod wielu względami.

Rzecz oczywista, iż wyrozumienie znaczenia tych właściwości archeologicznych, oraz wyśledzenie, skąd one wynikły i jaki między niémi zachodzi stósunek, nastąpić może dopiéro wtedy, gdy każdy z owych, mniéj lub więcéj wyraźnie odznaczających się obszarów archeologicznych, dokładnie opisany, zestawimy z innémi i właściwe tymże zabytki przedhistoryczne porównamy między sobą, jako téż z odpowiedniémi zabytkami krajów ościennych i dalszych. — Na téjto drodze, jak wiadomo, niemało już światła rzuciły na naszą umiejętność prace i rozprawy międzynarodowych zjazdów archeologicznych i tegoto domagano się mianowicie na ostatnim z tych zjazdów, odbytym w Peszcie.

Z należytém téż przeświadczeniem o istotnéj i wielkiéj potrzebie podobnych terytoryjalno-archeologicznych opisów naszéj ziemi, oraz o niezaprzeczonéj użyteczności tychże w ogóle dla archeologii przedhistorycznéj ziem Polskich i reszty

PRÉFACE DE LA RÉDACTION.

Depuis une dizaine d'années, des matériaux préhistoriques de plus en plus nombreux nous arrivaient des différentes contrées de l'ancienne Pologne; ils provenaient, tantôt de découvertes fortuites, tantôt de fouilles archéologiques exécutées d'une manière plus ou moins systématique.

Au fur et à mesure que ces matériaux s'accumulaient, il devenait de plus en plus évident que ces contrées, loin de nous présenter dans leurs monuments et dans leurs antiquités préhistoriques, un caractère archéologique homogène, se partagent en plusieurs régions archéologiques qui, à beaucoup d'égards, diffèrent les unes des autres.

En présence de ce fait important, il est hors de doute que, pour qu'il soit possible d'arriver à une appréciation juste des caractères archéologiques de chaque région, et de pouvoir en dévoiler les origines, ainsi que les rapports mystérieux qu'ils ont ensemble, il importe avant tout de faire une description bien complète de chacune de ces régions archéologiques. — Cela permettra de comparer les monuments préhistoriques de l'une d'elles, d'abord avec les monuments analogues des autres, et ensuite avec ceux des pays voisins.

Profondément convaincue de la haute importance des ces descriptions monographiques, et comprenant tout le profit qui en résultera tant pour notre archéologie préhistorique en particulier que pour celle de l'Europe en général, la Commission archéologique de l'Académie des sciences de Cracovie a pris à tâche de s'occuper très-activement d'une publication spéciale consacrée

Europy, Komisyja archeologiczna Akademii Umiejętności ogłaszanie takich opisów dla użytku archeologów krajowych i obcych, obrała sobie za nowe dla swéj czynności zadanie, dla którego na posiedzeniu swojém d. 20 Maja r. z. przyjęła program następujący:

1. Kom. archeologiczna Akademii Umiejętności przedsiębierze publikacyję, mającą zawiérać dokładny opis zabytków przedhistorycznych i wykopalisk, odkrytych i zbadanych na ziemiach polskich, lecz dotąd albo wcale nie opisanych, albo opisanych tylko pobieżnie.

2. „Zabytki przedhistoryczne Ziem Polskich“ wychodzić będą seryjami, z których każda obejmować ma jeden jakibądź obszar archeologiczny naszéj ziemi, bez względu na obecne lub dawne granice etnograficzne lub polityczne.

3. Komisyja życzy, aby pojedyńcze seryje mogły następować po sobie w pewnym porządku, geograficznym, lub innym, według planu ułożonego naprzód; gdy jednak nasze obszary archeologiczne nie są jeszcze zbadane w jednakim stopniu, przeto sama konieczność nakazuje już zacząć od obszarów najlepiéj zbadanych i opracowanych, a następnie przechodzić kolejno do tych, które w danéj chwili będą posiadały materyjał najobfitszy i najodpowiedniejszy naukowemu zadaniu tego wydawnictwa.

4. Każda seryja „Zabytków przedhistorycznych“, o ile możności przedstawiać powinna: *a)* na piérwszém miejscu, wszelkiego rodzaju zabytki przedhistoryczne z ich wykopaliskami, które na danym obszarze były w całości zbadane w sposób systematyczny i umiejętny; *b)* na drugiém miejscu, wykopaliska przypadkowe z tegoż obszaru, znajdujące się w muzeach publicznych i zbiorach prywatnych, miejscowych lub dalszych.

5. W tym celu, każda seryja składać się będzie z nieograniczonéj liczby zeszytów, a każdy zeszyt z 10 — 15 tablic in 4to ze stósownym tekstem.

6. Tablice litografowane, rylcem lub krédką, przedstawiać będą: *a)* mapę archeologiczną danego obszaru ze znakami międzynarodowémi, oraz z innémi według potrzeby ustanowionémi;

à ce sujet; et, dans sa séance du 20 mai 1878, elle a arrêté le programme suivant:

1. La Commission archéologique de l'Académie des sciences entreprend une publication spéciale qui aura pour objet la description exacte des antiquités et des monuments préhistoriques découverts dans les pays de l'ancienne Pologne, et n'ayant pas encore été publiés, ou ayant été décrits incomplètement.

2. „Les Monuments préhistoriques de l'ancienne Pologne“ seront publiés par séries, dont chacune contiendra les antiquités d'une région archéologique quelconque, sans égard aucun aux limites ethnologiques ou politiques du pays;

3. Il est à désirer que les séries à publier puissent se suivre dans un certain ordre, géographique ou autre, d'après un plan déterminé; mais, considérant que nos régions archéologiques ne sont pas encore explorées d'une manière uniforme, il en résulte forcément, qu'on commencera par les régions les mieux étudiées et qu'on procèdera ensuite à la publication de celles, qui à un moment donné présenteront les matériaux les plus abondants et les mieux préparés pour la publication.

4. Chaque série des „Monuments préhistoriques“ doit contenir, autant que possible: *a)* la description des monuments préhistoriques étudiés systématiquement, ainsi que des antiquités provenant de fouilles régulières; *b)* en second lieu: la description des objets provenant de trouvailles accidentelles, et conservés dans les musées publics ou privés de la même région ou d'ailleurs.

5. Dans ce but, chaque série se composera d'un nombre indéterminé de livraisons in 4to dont chacune aura 10—15 planches lithographiées et un texte.

6. Les planches, exécutées au burin ou au crayon, doivent représenter: *a)* la carte archéologique de la région avec des signes archéologiques, internationaux et d'autres qu'il sera nécessaire d'adopter; *b)* des plans topographiques, des coupes et au besoin, des figures de monuments

b) plany sytuacyjne, przekroje, i w razie potrzeby, wizerunki zabytków przedhistorycznych (grodzisk, mogił, cmentarzysk, grobów i t. p.); *c)* wierne rysunki przedmiotów, ugrupowane według rodzaju zabytków, z których pochodzą, lub według rodzaju przedmiotów, jeżeli są wykopaliskami przypadkowemi.

7. Tekst, *pagina fracta* po polsku i po francuzku, zawiérać będzie: *a)* na początku seryi: rys archeologiczny odnośnego obszaru z treściwym opisem znajdujących się tam zabytków; przegląd dokonanych badań i ogłoszonych prac archeologicznych; wiadomość o zbiorach publicznych i ważniejszych prywatnych; nakoniec plan rzeczy, mających się zawiérać w téj seryi; *b)* przy każdym zeszycie, który zawiérać będzie miejscowe zabytki i wykopaliska jednéj kategoryi, podane o nich będą w tekscie stósowne opisy i uwagi archeologiczne.—Obok tego, o każdéj tablicy szczegółowe objaśnienie przedstawionych na niéj przedmiotów ze stósowneni o nich uwagami.

Według tego planu rozpoczynając przedsięwzięte wydawnictwo, Komisyja archeologiczna podaje w niniejszéj 1éj seryi, Zabytki przedhistoryczne Prus królewskich, które w ciągu lat cztérech pilnie i systematycznie badał i opisał p. Godfryd Ossowski.

Przedmiotem téj seryi będą: mogiły kamienne, cmentarzyska z grobów skrzynkowych, kamienie ustawiane, groby podkloszowe, popielnice odosobnione, grodziska i wykopaliska z Prus Zachodnich. Składać się ona będzie z 3ch lub 4ch zeszytów, zawiérających przeszło 50 tablic z rysunkami i planami.

Redakcyja usilnie starała się o to, ażeby przekład tekstu zdołał zadowolnić pod każdym względem francuzkich czytelników. W téj mierze udało się nam szczęśliwie pozyskać w Paryżu nader cenną pomoc P. Zygmunta Zaborowskiego, autora dobrze już znanego w literaturze archeologicznéj francuzkiéj, który łącząc potrzebną znajomość samego przedmiotu z wielką biegłością w obu językach, daje nam wszelką rękojmię, że temu zadaniu stanie się zadość.

préhistoriques (tumuli, tombeaux, oppida etc.); *c)* les figures des objets préhistoriques, rangées en groupes d'après les monuments dont ils proviennent, ou d'après le genre des objets, si ceux-ci viennnent de fouilles accidentelles.

7. Le texte, *pagina fracta* en polonais et en français, contiendra: *a)* au commencement de la série: un aperçu archéologique de la région avec un exposé sommaire de ses monuments; une revue des recherches accomplies et des travaux archéologiques publiées sur cette région; une notice sur les collections publiques et privées les plus remarquables; enfin le plans des matières, traitées dans la même série; *b)* chaque livraison, dans laquelle seront représentés les monuments et les objets préhistoriques de même catégorie, en contiendra aussi une description archéologique. En outre, pour chaque planche, il y aura une explication détaillée des objets représentés, suivie des remarques nécessaires.

Conformément à ce programme, la Commission archéologique, commence par publier dans cette première série: les monuments préhistoriques de la Prusse royale, par M. Godefroi Ossowski, travail basé sur des fouilles systématiques et nombreuses qu'il a exécutées dans cette province durant quatre ans. Cette série traite: des tumuli de pierre, des cimetières à tombeaux-cistes en pierre, des pierres dressées, des tombeaux sous cloches, des sépultures à urnes isolées, des camps retranchés et des trouvailles accidentelles de la Prusse royale. Elle paraîtra en 3 ou 4 livraisons qui auront plus de cinquante planches de figures et de plans.

Pour la traduction française du texte, nous nous félicitons d'avoir acquis à Paris même, la collaboration très-compétente de M. Sigismond Zaborowski, auteur français bien connu qui, unissant une connaissance solide de l'archéologie préhistorique à son habileté parfaite dans les deux langues, nous donne la certitude complète, que la traduction, française sortie de sa plume, ne manquera pas de satisfaire les lecteurs les plus exigeants [1].

[1]) Nous sommes toutefois obligés de prévenir le lecteur que les épreuves n'ayant pas pu, cette fois, être re-

Naostatek, w części ikonograficznéj, nie mogąc na teraz użyć fotografii, musieliśmy poprzestać na litografii, — co się jednak wynagrodziło większą obfitością przedmiotów, wyobrażonych na tablicach. W staranném zaś wykonaniu tychże podług planów i własnoręcznych rysunków autora, wiernie przez niego zdjętych z natury, mniéj ubiegaliśmy się o ich zalety i wykończenie artystyczne, usiłując głównie uczynić zadość potrzebie naukowéj, t. j. starając się o wierne i ścisłe oddanie kształtów, proporcyj i szczegółów ornamentacyjnych każdego przedmiotu.

Enfin, pour ce qui concerne la partie iconographique, ne pouvant, faute des ressources nécessaires, nous servir de photographie, nous avons dû nous contenter de planches lithographiées, dans lesquelles nous avons tâché de donner, en revanche, un nombre beaucoup plus considérable de figures. Quant à l'exécution de ces figures, reproduites de dessins très-soignés que l'auteur a faits d'après nature, nous nous sommes moins préoccupés de l'esthétique; car nous avons cherché, avant tout, à reproduire le plus exactement et le plus clairement possible, les formes, les proportions et les détails ornementaux des objets représentés, afin de satisfaire aux besoins et aux exigences des archéologues.

---

vues par M. Zaborowski, il ne peut être, par conséquent, responsable des erreurs et des omissions, d'ailleurs peu nombreuses et de peu d'importance, qui ont pu s'y glisser.

ROZDZIAŁ I.

Mogiły kamienne.

Mogiły kamienne w Prusach Królewskich są wyłącznie pomnikami obrzędów pogrzebowych ciałopalnych. Budowa ich składa się z dwóch głównych, zasadniczych części: zewnętrznéj i podziemnéj, czyli z mogiły i grobu.

Mogiła właściwa, t. j. część zewnętrzna, widomy pomnik grobowy, jest to kopiec z kamieni stoczkowych, bryłowatych, rozmaitych form i wielkości, ułożony w kształcie stożka zaokrąglonego, ostrego lub uciętego, z podstawą kolistą. Wysokość takich kopców nie jest jednostajna, równie jak i średnica ich podstawy; piérwsza bywa zwykle od 1 do $2^1/_2$ przeszło metrów, a ostatnia miéwa od 2 do 8 m. rozciągłości.

Pomiędzy wysokością kopców, a średnicą ich podstawy, nie można dopatrzyć się żadnego stosunku stałego, przeciwnie, uwydatnia się w tém budowa zupełnie dowolna, nie oparta na żadnéj zasadzie prawidłowéj: mogiły nawet najszérsze, bywają częstokroć daleko niższémi od mogił mniéj szérokich i odwrotnie. Cały zatém charakter budowy kopca polega tu na zaokrągleniu jego podstawy i na nadaniu mu kształtu stożkowatego.

W układzie samych kamieni nie widać także żadnych stałych prawideł budowli. Głazy w kopcu ułożone są szczelnie jeden na drugim, bez żadnego lepiszcza, i coraz mniejsze od dołu do góry ku wiérzchołkowi. Bryły dolne dochodzą często wielkości potrzebującéj dwóch lub trzech ludzi dla ich usunięcia, podczas gdy wiérzchnie, u szczytu kopca, bywają niewiększe od głowy ludzkiéj, lub mniejsze. Tak złożona cała masa kamienna spoczywa środ-

CHAPITRE I.

Tumuli de pierres.

Les tumuli de pierres de la Prusse royale sont exclusivement des monuments des cérémonies funéraires de la crémation des cadavres. Ils se composent en conséquence de deux parties essentielles: l'une extérieure et l'autre souterraine, du tumulus et du tombeau.

Le tumulus proprement dit, le monument apparent, est un monticule de massives pierres roulées, différentes de forme et de grandeur, entassées de manière à figurer un cône régulier, pointu ou tronqué, avec une large base circulaire. La hauteur de ces monticules n'est pas uniforme, pas plus que le diamètre de leur base. Elle atteint ordinairement de 1 à $2^1/_2$ mètres et plus, et le diamètre de leur base atteint de 2 à 8 mètres.

Entre ces deux dimensions, il n'y a d'ailleurs aucun rapport fixe. Au contraire, l'arbitraire le plus complet a présidé à ces constructions. Les tumuli les plus larges sont fréquemment les moins hauts et inversement. Leur caractère consiste uniquement dans la forme parfaitement circulaire de leur base et dans leur disposition conique.

Dans l'arrangement des pierres elles-mêmes il n'y a non plus aucune règle stable. Elles sont dans le monticule étroitement entassées l'une sur l'autre sans aucun ciment: mais leurs dimensions diminuent de bas en haut. Les masses inférieures sont souvent d'une telle grandeur qu'il faut deux ou trois hommes pour les remuer, tandis que celles qui sont sur le faîte du monticule ne dépassent pas quand elles l'atteignent la grosseur d'une tête

kiem swego spodu bezpośrednio na płycie znajdującego się pod nią grobu, brzegami zaś, sięgając po za obręb tego ostatniego, opiéra się na saméj ziemi.

Grób, czyli właściwie mówiąc grobowisko [1]),— ossuarium pomnika, znajduje się bezpośrednio pod spodem opisanéj mogiły, od któréj oddziela go wiérzchnia płyta grobowa. Tworzy on czworobok, mający długości od 1 do 2½ m. na 50 do 80 cm., rzadko więcéj, szérokości i takiéjże głębokości, a ściany tego czworoboku składają się z cztérech wielkich kamieni bryłowatych lub płytowatych, stósownie do materyjału jakim rozporządzano. Dno takiego grobu wyłożone jest drobnémi płaskatémi kamykami, a wiérzch jego nakryty jedną wielką lub kilku pomniejszemi płytami kamiennemi. Na zewnątrz, ściany takiego grobu są obstawione czyli raczéj obrzucone głazami bryłowatémi, utrzymującémi je w położeniu nadaném im przy budowie.

Takie urządzenie nadaje tym grobom wszelkie podobieństwo do ogólnie rozpowszechnionych w Prusach i krajach ościennych grobów kamiennych skrzynkowych, które opiszemy niżéj w rozdziele II.

Różnica istniejąca pomiędzy jednémi a drugiémi zasadza się na tém, iż w grobach mogił kamiennych nie widać téj dbałości o dokładne wykonanie budowy, jaką właśnie spostrzegamy w staranniejszych i kształtniejszych już grobach kamiennych skrzynkowych. W grobach mogił kamiennych linije boczne ścian są zwykle dowolnie połamane, kąty niedokładnie spojone i zewnętrzne obstawienie grobu zaniedbane. W okolicach ubogich w doborowy kamień, groby takie mają ściany złożone z brył nieforemnych lub z kamieni stoczkowych, i wówczas przedstawiają kształty jeszcze mniéj regularne.

[1]) Pod nazwą, grobu, rozumiemy w dzisiejszém jego znaczeniu, miejsce pogrzebania jednéj osoby; groby zaś mogił kamiennych, jak to niżéj zobaczymy, są zawsze zbiorowém grobowiskiem, zawiérającém w sobie kilka, a niekiedy kilkanaście popielnic, t. j. tyleż pojedyńczych niejako grobów, ze szczątkami ciałopalnémi kilku lub kilkunastu osób. W tém téż znaczeniu rozumieć należy opisane tu groby mogił kamiennych.

humaine. Tout le tumulus ainsi formé repose par la partie centrale de sa base sur le couvercle même du tombeau qui se trouve au dessous de lui. Ses bords, seuls, dépassant les contours de celui-ci, reposent directement sur la terre.

Le tombeau, ou pour être plus exact, la sépulture [1]), l'ossuaire du monument, se trouve donc immédiatement au-dessous du tumulus et ne s'en sépare que par la pierre de son côté supérieur. Il forme un quadrilatère de 1 à 2½ mètres de long, sur 50 à 80 cent. de large et autant de profondeur. Ses parois sont formées de quatre grandes dalles ou blocs de pierre, selon la matière dont on a pu disposer. Il est fermé par dessus d'une seule grande pierre plate ou de plusieurs plus petites et son fond est garni de toute petites pierres plates. Extérieurement, ses murs sont soutenus ou protégés par de petits blocs des pierres qui les maintiennent dans la position qui leur a été donnée.

Toute cette construction a donc la plus complète ressemblance avec celle des tombeaux de pierres en forme de caisse que nous décrirons dans le deuxième chapitre. La seule différence que l'on puisse constater est que dans les tombeaux à tumuli de pierres on ne voit pas ce soin de la construction que nous observons dans les tombeaux en forme de caisse de pierres déjà plus élégants et plus parfaits. Ainsi chez les premiers, la ligne des parois latérales est brisée d'une façon irrégulière, celles-ci ne se touchent pas exactement et forment des encoignures disjointes, enfin le revêtement extérieur y est négligé. Dans les endroits pauvres en pierres convenables les parois sont formées de blocs grossiers ou de pierres roulées et sont encore moins réguliérement construits.

[1]) Sous le nom de tombeau on comprend le lieu d'ensevelissement d'une seule personne. Mais les tombeaux à tumuli de pierres sont toujours des sépultures collectives, contenant plusieurs et quelquefois plus de dix urnes cinéraires, c'est à dire en quelque sorte autant de tombeaux isolés, avec des restes incinérés.

Wewnątrz opisanych grobów znajdują się popielnice, zasypane piaskiem i napełnione ułamkami samych tylko spalonych kości bez żadnych, jak zwykle mówią, popiołów, które widocznie od pokruszonych kości jak najstaranniéj oddzielano. Gdy kości w urnie złożone nie napełniały jéj całkowicie, natenczas przysypywano je zwykle piaskiem. W każdym grobie znajduje się kilka, a niekiedy kilkanaście popielnic, ustawionych obok siebie, bądź bezpośrednio na samém dnie grobu, co bywa pospolicie, bądź téż w miskowatych podstawkach glinianych, co rzadko się zdarza. Otwory ich przykryte są zawsze pokrywami glinianemi.

Pośród kości złożonych wewnątrz urn znajdują się rozmaite wyroby, o których, równie jak o ceramice grobowéj, niżéj mówić będziemy.

Opisany rodzaj pomników grobowych lud powszechnie żalkami nazywa, odróżniając je od żalów, które przeważnie stosuje do cmentarzysk w ziemi ukrytych, jakiemi są cmentarzyska grobów kamiennych skrzynkowych i urn odosobnionych.

Obraz schematyczny opisanéj dopiéro budowy mogił kamiennych, w przekrojach podłużnym i poprzecznym, przedstawiają fig. 1 i 2 na Tab. I. Widzimy tam kopce kamienne (k. k.) jeden wyższy od drugiego, przy jednakowych średnicach ich podstawy. Tuż pod spodem tychże, w samym środku, zbudowane są groby kamienne, zagłębione w ziemi tak, iż przykrywająca je płyta kamienna leży na samym poziomie gruntu (A. B.). Wnętrza grobów zastawione są popielnicami a przestrzeń między niémi i nad niémi zasypana jest piaskiem (a. a.).

Figura 3 téjże tablicy wyobraża schematycznie rzut poziomy grobu mogił kamiennych, zbudowanego z głazów płytowatych, ze stojącemi w nich urnami (b. c. d.) i z przestrzenią między niémi zapełnioną piaskiem (a). W otworach popielnic oznaczone są znajdowane w nich rodzaje wyrobów, najczęściéj bronzowych, rzadziéj żelaznych, glinianych i kościanych.

Ściany grobu załamane są dowolnie, stosując się do znajdującego się pod ręką materyjału, a na zewnątrz obrzucone są tu i owdzie bryłami kamieni wzmacniającemi ich budowę.

Fig. 4 na téjże tablicy przedstawia w dokładnym rzucie poziomym plan innego grobu, odkrytego i zbadanego przez nas w Buchwałdzie, a jeszcze bezkształtniéj jak poprzedni zbudowanego z ka-

Dans l'intérieur se trouvent des urnes cinéraires obstruées par le sable et remplies de débris d'os calcinés sans aucune espèce de cendre, en dépit de leur nom d'urnes cinéraires. On triait visiblement au contraire avec le plus grand soin les os émiettés. Quand ils ne suffisaient pas à remplir l'urne, c'est avec du sable qu'on comblait ordinairement celle-ci. Dans chaque tombeau, il y a plusieurs et quelquefois plus de dix urnes cinéraires, placées l'une à côté de l'autre, soit immédiatement sur le fond, soit sur des supports d'argile en forme de terrine, ce qui est rare. Leurs ouvertures sont toujours fermées de couvercles d'argile.

Au milieu des os se trouvent divers produits industriels dont nous parlerons plus bas, en même temps que de la céramique.

Le peuple donne généralement le nom de jalka (żalka), qui n'a pas de correspondant français, à ce genre de monuments funéraires, et celui de jal (żal: douleur, regret), aux sépultures souterraines comme les tombeaux en forme de caisse de pierres et les urnes isolées.

La fig. 1 et 2 du Tab. I. représentent les deux coupes, longitudinale et transversale, de tumuli de pierres. Nous y voyons que les deux monticules (k. k.) sont d'inégale hauteur, tout en ayant le même diamètre à leur base. Au dessous d'eux sont construits les tombeaux, creusés dans la terre de telle sorte que la dalle de pierre qui les recouvre se trouve au niveau même du sol. (A. B.). Leur intérieur est occupé par les urnes cinéraires, et entre celles-ci, l'espace est rempli de sable (a.a.).

Le figure 3 du même tableau représente un tombeau vu d'en haut. Il est construit de pierres plus ou moins plates et renferme des urnes (b. c. d.) séparées entre elles par du sable remplissant l'espace qu'elles laissent libre (a). Dans l'ouverture des urnes sont indiqués les genres d'objets qu'on y a trouvés, le plus souvent en bronze, plus rarement en fer, en argile et en os.

La ligne des murs du tombeau est brisée arbitrairement, selon les matériaux que l'on a eu sous la main. Ils sont revêtus extérieurement de quelques pierres qui les soutiennent.

La fig. 4 représente la coupe horizontale d'un autre tombeau, découvert et fouillé par nous à Buchwald. Il est encore plus irrégulièrement construit que le précédent. Trois pierres plates

mieni bryłowatych. Widzimy tu, iż trzy płyty kamienne (oznaczone kréskami), służące za pokrywę grobu, opiérają się na głazach tu i owdzie bezładnie popodstawianych, w skutek czego popielnice (a. a. a.), znajdujące się w grobie, zostały zupełnie zniszczone [1]).

Inny grób w tymże Buchwałdzie, podobny do poprzedniego, lecz zbudowany w sposób jeszcze piérwotniejszy, przedstawia fig. 1 na Tab. III [2]). W nim popielnice, rozstawione tu i owdzie w grupach bezładnych, otoczone były głazami równie bezładnie ułożonémi. Pokrywa tego grobu była już przed badaniem jego, wraz z częścią kopca, zniesioną. Kontur kréskowany (d) na fig. 2 téjże tablicy wskazuje domyślne dawniejsze położenie téj pokrywy, oznaczone według opowiadania ludzi, którzy widzieli ją jeszcze na miejscu, a co się zgadza z położeniem kamieni na których leżała.

Groby w mogiłach kamiennych, zbudowane tak nieumiejętnie i bezładnie, jak tego przykładem są dopiéro opisane groby buchwałdzkie, należałoby zaliczyć albo do starszych, albo téż do budowanych przy braku lepszych doborowych kamieni.

Takim, jak opisaliśmy, jest zwykły prawidłowy ustrój mogił kamiennych, z pewnemi zboczeniami, spowodowanemi prawdopodobnie przez odmienne warunki miejscowe. Znany mi jednak jest jeden ciekawy przypadek zupełnie wyjątkowego urządzenia mogiły kamiennéj, który natrafiłem w Chełmach (w powiecie chojnickim). W miejscowości téj skorzystano z gotowego, niewielkiego, naturalnego pagórka, stożkowato występującego śród równiny, podobnego kształtem do sztucznych kopców mogił kamiennych i w szczycie jego urządzono grób, pokryty tylko z wiérzchu niegrubą warstwą kamieni. A ponieważ mogiła ta swoją formą zewnętrzną, równie jak i wewnętrznem urządzeniem grobu, przypominała wszystkie inne tego rodzaju pomniki, czyniła przeto zadość zasadniczym warunkom ówczesnych obrzędów pogrzebowych.

---

[1]) Położenie tego grobu w r. 1877 przez nas badanego ob. niżéj str. 17.

[2]) Opis jego szczegółowy, ob. str. 16.

(indiquées par des traits), servant à le couvrir, sont posées sur de blocs. Ceux-ci ont été disposés d'une façon si défectueuse que les urnes cinéraires (a. a. a.) qui se trouvaient dans le tombeau ont été entièrement détruites [1]).

La figure 1 du tableau III représente un autre tombeau de Buchwald [2]). Il se rapproche du précédent, mais sa construction est encore plus primitive. Les urnes, disposées à tort et à travers, y sont entourées de pierres aussi mal arrangées. Son toit était renversé avant la fouille, ainsi qu'une partie du monticule. Les lignes ponctuées (d), sur la figure 2. du même tableau, montrent la position ancienne probable de ce couvercle, position indiquée par le récit des hommes qui l'ont vu en place et par la position des pierres qui le supportaient.

Les tombeaux à tumuli de pierres, construits d'une façon imparfaite et grossière comme ceux de Buchwald, doivent être regardés comme les plus anciens ou comme négligés par suite de l'absence de matériaux appropriés.

La disposition normale des tumuli de pierres est telle que nous venons de la décrire, avec certaines modifications occasionnées par les conditions variables des lieux. J'ai cependant connu un cas de construction tout à fait exceptionnelle à Chełmy (district de Chojnice (Könitz)). Dans cette localité, on a utilisé un monticule naturel, peu grand et de forme conique. Il s'élève au milieu d'une plaine et ressemble tout à fait aux monticules artificiels des tumuli de pierres. Le tombeau a été construit à son sommet et recouvert seulement d'une couche peu épaisse de pierres. Puisque la disposition intérieure, comme la forme extérieure du monticule, rappellait les autres monuments du même genre, il repondait donc parfaitement aux conditions essentielles des mêmes cérémonies funéraires.

---

[1]) Pour la position de ce tombeau, étudié par nous en 1877, voir plus bas pag. 17.

[2]) Voy: pag. 16.

Obraz tego pomnika przedstawiają fig. 5 i 6 na tablicy I. Widzimy tu (fig. 5) na rzucie poziomym, iż na płaszczyznie równiny (*P. P. P. P.*) wznosi się pagórek, mający około 160 mtr. obwodu w podstawie, czyli około 53 mtr. średnicy przy 20 przeszło metrach wysokości, który w przekroju pionowym (fig. 6) pokazuje w swym wiérzchołku dopiéro wspomnione urządzenie grobu kamiennego. Grób ten (*a*), ustawiony w kierunku ZW., ma około 2 mtr. długości na jeden niespełna metr szérokości. O naturalném pochodzeniu tego pagórka świadczy nienaruszony stan tworzących go osadów dyluwialnych, złożonych z warstw piasku (*p.p.p.p.*), kolejno się zmieniających z warstwami gliny (*l.l.l.*). Budowę samego grobu, który dla lepszego uwydatnienia na téjże fig. 6 powiększyliśmy nieco w stosunku do rozmiarów samego wzgórza, przedstawia fig. 7 w skali $^1/_{100}$ naturalnéj jego wielkości. W warstwie wiérzchniéj piaskowéj (*p*), leżącéj bezpośrednio na warstwie gliniastéj (*l*), urządzony jest grób (*a*) przykryty dwiema płytami, na których ułożono około 0.40 m. gruby pokład z kamieni stoczkowych.

Naczynia gliniane w grobach mogił kamiennych znajdywane, pod względem techniki garncarskiéj, na piérwszy rzut oka przedstawiają niejakie między sobą różnice co do doskonałości ich wykonania: obok okazów roboty prostéj i grubszéj spostrzegać można przedmioty delikatniejsze, starannie i umiejętnie wyrobione; obok form pospolitszych — kształty doskonalsze i odznaczające się pewnym smakiem. Wszystkie te różnice nie są jednak zasadnicze i mogą być uważane tylko za wypadek rozmaitego stopnia wprawy osobistéj zduna, lub téż świadczyć o rozmaitym stopniu zamożności zmarłéj osoby. Wogóle zaś, co do techniki garncarskiéj, naczynia mogił kamiennych posiadają jeden, bardzo wybitnie w ich wyrobie cechujący się charakter sztuki ceramicznéj.

Masa gliniana używana do tych wyrobów odznacza się stałą domieszką tłuczonego granitu. Dodawano go w większéj lub mniejszéj ilości i tłuczono go drobniéj lub grubiéj, stosownie do zamierzonéj wielkości każdego naczynia, do grubości jego ścian i stopnia ogłady, jaką nadawano jego powiérzchni.

Les fig. 5 et 6 du tabl. I représentent ce monument. La fig. 5 nous le montre vu d'en haut. Il s'élève sur la surface de la plaine (P. P. P. P.) à plus de 20 mètres de hauteur, avec un circuit d'environ 160 mètres ou un diamètre à la base de 53 mètres. La fig. 6 qui en représente la coupe verticale nous montre à son sommet le tombeau de pierre tout à l'heure mentionné. Le tombeau (*a*), dans la direction ouest-est, a environ deux mètres de long sur un peu moins d'un mètre de large. L'origine naturelle du monticule nous est démontrée par l'état intact des dépôts diluviens qui le forment, dépôts composés de couches de sable (*p.p.p.*) alternant avec des couches d'argile (*l. l. l.*). La fig. 7 représente à l'échelle de $^1/_{100}$ le tombeau seul, que sur la figure 6 nous avons dû agrandir par rapport aux dimensions du monticule. Il est creusé dans la couche de sable (*p*) qui repose sur la couche d'argile (*l.*). Il est recouvert de deux dalles sur lesquelles on a disposé une couche de pierres roulées épaisse d'environ 40 centimètres.

Les vases d'argile trouvés dans les tombeaux des tumuli de pierres présentent tout d'abord certaines différences sous le rapport de la perfection du travail. A côté des produits d'un travail simple et grossier, on peut voir des objets délicats, soigneusement et habilement façonnés; à côté de formes communes, des formes plus parfaites et se distinguant par un certain goût. Mais ces différences ne sont pas fondamentales et peuvent être regardées comme résultant des divers degrés d'habileté personnelle des potiers ou d'opulence des personnes mortes. Au point de vue technique, les vases des tumuli de pierres ont un caractère céramique qui distingue très nettement leur fabrication.

La masse argileuse dont ils son faits, est toujours mélangée de granit pilé. On l'ajoutait en plus ou moins grande quantité et on le pilait plus ou moins fin, selon la grandeur de chaque vase, la grosseur de ses parois et le degré de poli qu'on voulait donner à sa surface.

Wyrabianie urn, jakkolwiek niektóre z nich odznaczają się godném uwagi wykończeniem, odbywało się zawsze tylko przez lepienie ręczne. Widoczne to jest nietylko na pośledniéjszym wyrobie naczyń grubszych i pospolitszych, lecz nawet na naczyniach najstaranniéj wyrobionych, w których, pomimo pozornéj okrągłości form, lepienie zdradza się niejednostajną grubością ścianek i brakiem téj wykończonéj ogłady, jaka na samo wejrzenie cechuje wyroby toczone na kole garncarskiém.

Rodzaje naczyń napotykanych w grobach mogił kamiennych nie odznaczają się wielką rozmaitością; składają się bowiem z samych tylko popielnic i ich pokryw. Znajdowane gdzieindziéj przystawki z jadłem i napojem, jako to: garnuszki, dzbanki, miseczki i t. p. nie spotykają się tu wcale.

Wielkość popielnic bywa bardzo rozmaita: od dużych, kilku garncowych, znacznie przewyższających istotną potrzebę umieszczenia w nich kości jednéj dorosłéj osoby (Tabl. II. fig. 14 i 16), do małych, zawiérających kości dziecięce (Tabl. II. fig. 12), spotykamy tu wszelakie rozmiary.

Pod względem kształtów, wzajemny stosunek między częściami popielnicy jest zawsze bardzo udatnie proporcyjonalny, nie wyłączając nawet okazów wyrobu grubszego. Główne wymiary popielnic, dokonane na wszystkich okazach zdobytych z mogił kamiennych [1]), wykazały nam wogóle dwie cechy godne uwagi: najprzód, że szérokość popielnic góruje zawsze nad ich wysokością, a różnica ta bywa tém widoczniejszą, im popielnica jest mniejszą, tak, iż w najmniejszych szérokość przewyższa wysokość więcéj jak o połowę; powtóre, że średnica téjże szérokości jest daleko większa od średnicy otworu, przewyższając ją zwykle więcéj jak o połowę. Wypadki te obliczone w liczbach średnich pokazały ostatecznie, że szérokość popielnic góruje o jednę czwartą nad ich wysokością, a zarazem o jednę trzecią nad średnicą otworu; w skutek czego typową

[1]) Ob. Objaśnienia do tablic.

Tous également, bien que quelques uns d'entre eux se distinguent par une perfection digne de remarque, étaient façonnés à la main. Cela est visible non seulement sur ceux d'un travail inférieur, plus grossier et plus commun, mais même sur les plus soignés, où, malgré la rondeur apparente des formes, la façon se trahit par l'épaisseur irrégulière des parois et l'absence de ce fini qui, au premier aspect, caractérise les produits façonnés au tour à potier.

Les vases dont il s'agit ne sont pas de genres très variés, car ils se composent uniquement d'urnes et des couvercles de celles-ci. Les ustensiles trouvés ailleurs avec des aliments ou de la boisson, comme par exemple: des petits pots, des cruches, des écuelles, etc., ne se rencontrent jamais ici.

La grandeur des urnes est très variable. Des très-grandes, beaucoup plus que cela n'est besoin pour contenir les os d'une personne adulte (Tabl. II, fig. 14 et 16), jusqu'aux petites renfermant des os d'enfants (Tabl. II, fig. 12), on en trouve de toutes les dimensions.

Quant aux formes, la proportion des parties est toujours très gracieusement observée, même sur les urnes d'un travail plus grossier. Les principales dimensions prises sur toutes celles que nous ont données les tumuli de pierres, nous [1]) ont fait reconnaitre, comme leur caractéristique commune: d'abord, que la largeur de l'urne dépasse toujours sa hauteur, et cette différence est d'autant plus manifeste que l'urne est plus petite, tellement que chez les plus petites la largeur l'emporte sur la hauteur de plus de moitié; en second lieu, que le diamètre de cette largeur est beaucoup plus grand que le diamètre de l'ouverture et cela ordinairement aussi de plus de moitié. D'après la moyenne des résultats obtenus, la largeur des urnes l'emporte d'un quart sur leur hauteur et d'un tiers sur le diamètre de leur ouverture. Elles ont donc pour caractère d'être larges et à petite ouverture [2]).

[1]) Voy: Explication de tables.

[2]) D'après les calculs exacts des rapports du diamètre de la panse: 1) à la hauteur et 2) à l'ouverture, nous

cechą popielnic mogił kamiennych jest to, że są one szérokie i wązkootworne [1]).

W każdéj popielnicy wyraźnie się odznaczają dwie części: brzuszec i szyja. Brzuszec jest zawsze najszérszą częścią popielnicy i przypada mniej więcéj w połowie jéj wysokości lub niekiedy widocznie wyżéj, rzadko zaś bardzo niżéj i ten ostatni przypadek spostrzega się tylko na popielnicach mniejszych (Tab. II. fig. 12). Od brzuszca popielnica zwęża się zwykle dość łagodnie na dół — ku dnu, a przeciwnie, zagina się i zwęża nagléj w górę — ku szyi (Tab. II. fig. 1, 5, 6, 9—11, 14, 16, 21, 23). Szyja bywa zwykle krótką, łagodnie wygiętą i kończy się otworem popielnicy z wargą prostą, lub bardzo nieznacznie wywróconą na zewnątrz. Do najrzadszych odmian téj części popielnic należy szyja jedynéj tylko popielnicy, wykopanéj przez nas w Brodnicy-Górnéj, która wyrobiona jest w dwa ustępy (Tabl. II. fig. 23).

Szyję popielnicy od jéj brzuszca odgranicza zwykle jakaś skromna ozdoba, ryta lub wygniatana (Tabl. II. fig. 1, 7, 9—11, 16, 22), albo téż rowek pojedyńczy (ibid. fig. 5, 14, 15, 21), lub podwójny (fig. 6), na około w tém miejscu odciśnięty. Tuż pod obwódką taką, odgraniczającą szyję od brzuszca, lub na saméj obwódce, popielnice mają częstokroć po dwoje uch (Tabl II. fig. 1, 16, 21, 22), a rzadziéj po troje (Tabl. II. fig. 5 i III. fig. 17); te są zwykle bardzo krótkie, walcowate i przebite w kierunku poziomym, lub wcale nie przebite (Tabl. III. fig. 16) U jednéj tylko popielnicy małéj (Tabl. II. fig. 12) napotkaliśmy jedno ucho, które w tym razie jest duże, kabłąkowate, jednym końcem oparte na wardze otworu, a drugim na brzuszcu urny.

Dans chaque urne il y a deux parties très distinctes: la panse et le col. La panse est naturellement la partie la plus large. Elle arrive à peu près à la moitié de sa hauteur ou quelquefois visiblement plus haut, mais rarement plus bas, ce qui s'observe seulement sur les urnes les plus petites (Tabl. II fig. 12). A partir de la panse l'urne se retrécit ordinairement assez doucement en bas, vers le fond. Elle se courbe au contraire et se retrécit plus brusquement en haut, vers le col (Tabl. II, fig. 1, 5, 6, 9 — 11, 14, 16, 21, 23). Le col est ordinairement court, légèrement recourbé et se termine par l'ouverture de l'urne, avec une lèvre droite ou très-légèrement retroussée en dehors. Une variété de forme très-rare de cette partie des urnes nous est offerte par une urne que nous avons déterrée à Brodnica-Górna (Tabl. II. fig. 23). La base du cou y est composée de deux lignes circulaires en retrait qui se superposent et se creusent de manière à présenter l'aspect de deux gradins.

Un modeste ornement, gravé ou enfoncé, sépare ordinairement le cou de la panse (Tabl. II fig. 1, 7, 9— 11, 16, 22). Cet ornement se réduit souvent à une rainure simple (fig. 5, 14, 15, 21) ou double (fig. 6), tracée circulairement. Immédiatement au-dessous de cette bordure, ou sur cette bordure même, les urnes ont fréquemment deux anses ou orillons (Tabl. II, fig. 1, 16, 21, 22) et plus rarement trois (Tabl. II, fig. 5 et Tabl. III, fig. 17). Les orillons sont habituellement très-courts, cylindriques et percés, quand ils le sont, dans une direction horizontale (Tabl. III, fig. 16). Sur une seule urne, petite (Tabl. II, fig. 12), nous avons rencontré une grande anse, en forme d'arc, fixée d'un côté sur la lèvre de l'ouverture et de l'autre sur la panse.

---

[1]) Na podstawie ścisłych obliczeń stosunku średnicy brzuszca: 1mo do wysokości urny i 2do — do jéj otworu, w budowie popielnic wyróżniamy typy następne: 1mo szérokie, równomierne i wydłużone i 2do széroko- i wązkootworne. Uzasadnienie tego podziału, oraz szczegółowe wyjaśnienie naszéj metody, polegającéj na zastosowaniu, ścisłych liczb pomiarowych do określenia kształtów niektórych naczyń przedhistorycznych, zamierzamy podać na inném miejscu.

distinguons parmi les urnes les types suivants: 1) les larges, les moyennes et les allongées; 2) les urnes à ouverture large et les urnes à ouverture étroite. La confirmation de cette division et l'exposition de notre méthode, reposant sur l'application de mesures exactes à la définition des formes de certains vases préhistoriques, nous nous proposons de les présenter ailleurs.

Powiérzchnia popielnic bywa starannie wygładzona, lub téż przeciwnie, umyślnie i z wielką umiejętnością wyrobiona chropawo. Najczęściéj oba te sposoby wykończenia powiérzchni łączą się na jedném i témże naczyniu, a wtedy brzuszec popielnicy bywa chropawy, szyjka zaś, dla kontrastu nader wdzięcznego, bywa jak najstaranniéj wygładzoną (Tab. II. fig. 1, 14, 21).

Naostatek barwa, umyślnie nadawana zewnętrznym i wewnęrznym powiérzchniom niektórych popielnic i ich pokryw, bywa tylko czarna. Inne zaś barwy, t. j. czerwona, gliniasta i szarawa z rozmaitémi ich odcieniami, powstały przypadkowo przy rozmaitym stopniu wypalenia w ogniu. Wszystkie téż bez wyjątku naczynia grobowe z mogił kamiennych były słabiéj lub mocniéj wypalane, o czém świadczą tak owe stopniowane ich barwy, jak i rozmaita kruchość skorupy oraz dzwięczność naczynia.

Kolor czarny przenika zwykle skorupę naczynia, mniéj więcéj do połowy jéj grubości; rzadziéj zaś tworzy na niéj cienką tylko powłokę. Kolor ten bywa: albo mocno-czarny z pięknym, żywym połyskiem, albo popielato czarny z połyskiem nader słabym, podobnym do połysku łupka. Barwę czarną nadawano popielnicom albo na całéj ich powiérzchni, albo téż same tylko ich szyje bywają czarne, podczas gdy reszta naczynia ma kolor naturalny palonéj gliny w różnych wyżéj wyszczególnionych odcieniach. Przytém także napotykamy popielnice wewnątrz czarne, podczas gdy zewnętrzna ich powiérzchnia ma jakąbądź inną barwę.

Pokrywy popielnic mogił kamiennych są wogóle wyrobione w kształcie mis, zwykle dość głębokich, z dnem kulistém (Tabl. II. fig. 1a, 9a, 11a, i 15 i Tabl. III. fig. 16a), albo płasko-ściętém (Tabl. II. fig. 5a, 12a, 16a). Pokrywy zaopatrzone są uchem jedném, rzadko bardzo dwoma (Tabl. II. fig. 14), a niekiedy nie mają wcale uch (ibid. fig. 1a, 11a, 15). Nierzadko się zdarza, że pokrywa taka zastępuje popielnicę (Tabl. II. fig. 19 i Tabl. III. fig. 3, 5, 7). W takim razie, nieróżni się ona niczém od innych; stoi tylko otworem do góry i mieści w sobie spalone

La surface de l'urne est soigneusement unie, ou au contraire rendue raboteuse, à dessein et avec une grande habileté. Le plus souvent la surface d'un même vase présente ces deux aspects, et alors c'est la panse de l'urne qui est raboteuse pendant que le col, dans un but de contraste agréable, est poli avec le plus grand soin (Tabl. II, fig. 1, 14, 21).

La couleur artificiellement donnée à la surface externe ou interne de certaines urnes et de leurs convercles, est exclusivement le noir. Mais d'autres couleurs, comme les couleurs rouge, argileuse et grisâtre avec leurs différentes nuances, se montrent accidentellement par suite du différent degré de cuisson. Tous les vases funéraires des tumuli de pierres ont été en effet plus ou moins cuits, ce que prouvent justement ces colorations graduées aussi bien que la friabilité différente de leurs tessons et leur sonorité.

La couleur noire habituellement pénètre les parois du vase à peu près jusqu'à la moitié de leur épaisseur. Mais parfois elle ne forme sur elles qu'une mince enveloppe. Cette couleur est: ou le noir foncé avec un bel et vif éclat, ou le noir cendré avec un éclat très-faible, semblable à l'éclat de l'ardoise. Tantôt l'urne entière est colorée en noir, tantôt ce n'est que son col, et alors le reste a la teinte naturelle de l'argile cuite avec les nuances indiquées plus haut. Souvent aussi sa surface interne seule est noire.

Les couvercles des urnes sont en général en forme de cuvettes assez profondes avec un fond sphérique (Tabl. II, fig. 1a, 9a, 11a et 15, et Tabl. III, fig. 16a), ou tronqué et plat (Tabl. II, fig. 5a, 12a, 16a). Ils sont pourvus d'une anse, très rarement de deux (Tabl. II, fig. 14). Quelquefois ils n'en ont pas du tout (Tabl. II, fig. 1a, 11a, 15). Il arrive, et cela n'est pas rare, que de tels couvercles tiennent lieu d'urnes (Tabl. II, fig. 19 et Tabl. III, fig. 3, 5, 7). Dans ce cas, ils ne diffèrent en rien des autres. Ils sont placés l'ouverture en l'air et renferment des os calcinés

kości dziecięce i różne przedmioty. Takież same pokrywy służyły niekiedy za podstawkę do popielnicy (Tabl. II. fig. 15).

W każdéj popielnicy z osobna znajdywano kości, należące tylko do jednego indywiduum. Pomiędzy kośćmi, spotykają się niekiedy wyroby metalowe, szklanne, gliniane i kościane. Są to oczywiście przedmioty, które zmarłemu służyły do jego użytku za życia i razem z jego własnémi szczątkami składane były do popielnic. Jak to widzimy z okazów przedstawionych na figurach 3, 4, 13 i 18 Tabl. II. i na figurach 4, 9, 10 i 13 — 15, Tabl. III., sąto zwykle paciorki, zapinki (fibule), szpile, kółka, drobne łańcuszki it. p., t. j. wyłącznie tylko ozdoby. Narzędzi zaś i broni dotychczas tu nieznaleziono. Ztąd wnosićby można, że popielnice, zawiérające w sobie przedmioty wyżéj wymienione, są niewieściemi, a te, w których żadnych przedmiotów nie znajdujemy, zawiérają w sobie szczątki męzszczyzn.

Między wyrobami znajdywanémi w popielnicach grobów mogił kamiennych wyróżniać należy te, które są pochodzenia obcego, od wyrobów, które za swojskie poczytać można. Do piérwszych zaliczyć wypada bez wątpienia wszystkie wyroby metalowe i szklanne; do ostatnich, stanowczo, gliniane, a prawdopodobnie i kościane.

Co do przedmiotów metalowych, za podstawę do uważania ich za wyroby obce, służy nam najprzód ta okoliczność, że w Prusach Królewskich, gdzie ziemia, dla swych właściwości geologicznych, nie posiada wcale żadnych warstw kruszcodajnych, metalurgija miejscowa istnieć nie mogła. Toż samo powiedzieć można i o ościennych Prusom krainach. Wszelkie zaś przypuszczenie, aby materyjał metalurgiczny dla robót na miejscu wykonywanych mógł być z daleka sprowadzany, nie miałoby dziś żadnéj podstawy, gdyż najprzód, nie znaleziono dotąd w kraju ani jednego ze znanych gdzieindziéj przyrządów potrzebnych do takiéj fabrykacyi (form, tyglów, sztabek surowcowych i t. p.), a nakoniec nie zgadzałoby się to z temi pojęciami, jakie z wielostronnych badań o stanie przedhistorycznych stosunków ludowych

d'enfants avec divers objets. Quelquefois aussi ils servent de support ou de soucoupe pour les urnes (Tabl. II, fig. 15).

Dans chacune des urnes on a trouvé des os appartenant à un seul et même individu. Parmi ces os se rencontrent quelquefois des objets travaillés de métal, de verre, d'argile et d'os. Ce sont évidemment des objets qui servaient au mort pendant sa vie et qui ont été placés dans l'urne en même temps que ses propres restes. Comme on peut le voir d'après les figures 3, 4, 13, 18, du Tabl. II, et 4, 9, 10, 13—15 du Tabl. III, ils consistent ordinairement en perles, fibules, épingles, anneaux, petites chaines, etc., c'est à dire exclusivement en ornements. On n'a jusqu'à présent trouvé ni ustensiles, ni armes. De là on pourrait peut-être conclure que les urnes cinéraires qui ont fourni quelques uns des objets que nous venons d'énumérer contenaient les restes de femmes, tandis que les autres, sans aucun objet, contenaient les restes d'hommes.

Parmi tous les objets recueillis dans les tombeaux à tumuli de pierres, il convient de distinguer ceux qui sont de provenance étrangère de ceux que l'on peut regarder comme produits de l'industrie locale. Au nombre des premiers il faut sans aucun doute compter les objets travaillés en métal et en verre; au nombre des seconds, certainement ceux en argile et probablablement ceux en os.

Le premier motif pour regarder les objets en métal comme des produits étrangers, est que la terre dans la Prusse royale et dans les pays limitrophes, ne possède pas de couches métallifères. La métallurgie locale n'a donc pu y exister. Ensuite rien ne permet de supposer qu'on y a introduit d'ailleurs le matériel nécessaire pour faire des travaux sur place, car jusqu'à présent on n'y a rencontré aucun des ustensiles nécessaires à la fabrication (moules, creusets, lingots, etc.). Enfin cela ne s'accorderait pas avec les idées, que, d'après les recherches accomplies en beaucoup d'autres endroits, nous pouvons nous former sur l'état des relations des peuples préhistoriques et des leurs chemins de communication. Les

i dróg komunikacyjnych utworzyć sobie możemy. Daléj, zastanawiając się nad samémi wyrobami bronzowémi, które tu zdobyte zostały, jakiémi są np. z Buchwałdu: obie szpile (Tab. III. fig. 4 i 15) i drobne łańcuszki z charakterystycznego drutu bronzowego (ib. fig. 9), oraz szczypczyki bronzowe (fig. 14), łatwo się przekonać możemy, że podobnego rodzaju przedmioty, już w rozmaitych innych miejscach znajdywane i pod względem ich pochodzenia nie jednokrotnie oceniane, uznawano za wyroby ludów południowych (Etrusków, Fenicyjan lub Wenedów, czyli Wenetów? i t. p.).

Jakkolwiek przyszłe starożytników prace, oparte na nowo zdobytych faktach, mogą te poglądy wyjaśnić lub zmienić i wykazać wcale inne źródła pochodzenia znajdywanych na ziemi téj wyrobów bronzowych, to w każdym razie podlegać to wątpliwości nie będzie, że przedmioty te nie są bynajmniéj wyrobem miejscowym Prus Królewskich.

Do przedmiotów również obcego pochodzenia zaliczamy także i wyroby szklanne, zostające w tak ścisłéj łączności z bronzowémi, iż zwykle spotykamy je razem, jako części składowe jednego i tegoż samego przedmiotu.

Nie mając tedy żadnéj wątpliwości, lecz przeciwnie, twierdząc stanowczo, że przedmioty, o których mowa, tak szklanne jako i metalowe, są wyrobami przemysłu obcego i zamiejscowego, które drogą stosunków handlowych do kraju wprowadzono, wcale inaczéj rozumiemy o wyrobach kościanych i glinianych. Te ostatnie — aczkolwiek nieliczne — uważać należy za wyroby, najprawdopodobniéj, pochodzenia miejscowego. Osobliwszego kształtu paciorek kościany, znaleziony w Brodnicy-Górnéj (Tabl. II. fig. 3), jest widocznie od ręki wyrznięty lada ostrzem wcale niewymyślnego narzędzia. Sporéj zaś wielkości krążkowaty paciorek gliniany z téjże miejscowości (ib. fig. 4), jako znaleziony w kraju, w którym kunszt ceramiczny był już dość wysoko rozwinięty, może być niezaprzeczenie wyrobem miejscowym.

Na niektórych spalonych kościach ludzkich, znajdujących się w popielnicach, zdarza się wi-

objets considérés en eux-mêmes, comme ceux de Buchwald: deux épingles (Tabl. III, f. 4 et 15), et petites chainettes en fil de bronze (ib. f. 9) ainsi que les pincettes de bronze (f. 14), témoignent dans le même sens; car des objets analogues, trouvés en bien d'autres endroits et étudiés sous le rapport de leur provenance, ont été reconnus pour des produits de l'industrie de peuples méridionaux (Etrusques, Phèniciens ou Vénètes? etc.).

Les travaux futurs des archéologues appuyés de nouvelles découvertes, pourront éclaircir ou changer ces opinions, et montrer des sources de provenance tout autres pour les objets de bronze de cette région, mais il n'en demeurera pas moins incontestable que dans la Prusse royale ces objets ne sont pas le produit d'une industrie locale. Il en est de même de ceux de verre qui sont avec eux dans la plus étroite relation. Car on ne les rencontre qu'avec du bronze et comme parties avec lui d'un seul et même objet.

Nous n'avons donc aucun doute, nous affirmons même que les ornements de verre et de bronze sont des produits de l'industrie étrangère introduits dans le pays par la voie des relations commerciales.

Il en est autrement des objets, d'os et d'argile. Bien que peu nombreux il convient de les regarder comme des produits de l'industrie locale. La petite pendeloque ou perle en os de forme particulière, trouvée à Brodnica-Górna (Tabl. II, f. 3) est visiblement façonnée à la main à l'aide de la pointe quelconque, d'un instrument très-simple. La rondelle en argile, de grandeur plus considérable, trouvée au même endroit (Tabl. II, f. 4), dans un pays où l'art céramique était déjà assez hautement développé, peut-être incontestablement regardée comme fabriquée dans ce pays même.

Sur quelques os humains des urnes, se laisse apercevoir quelque chose de semblable à des gou-

dzieć coś podobnego do zastygłych żużlowatych kropli stopionego szkła, a częściéj jeszcze bronzu. Jeden z wyraźnych okazów, podobnych nacieków kroplistych, wyobraża fig. 2 na Tabl. II, gdzie w naturalnéj wielkości, przedstawiony jest ułamek kości, pokryty niby korą, lub narostem na jéj powierzchni utworzonym z przetopionego bronzu.

Okazy tego rodzaju, dość często spotykane w popielnicach z mogił kamiennych, świadczą niewątpliwie, iż przy obrzędzie ciałopalenia kładziono zmarłego na stos razem z ozdobami które nosił, a które stopiwszy się w ogniu, kroplami spływały na kości i z témi razem weszły do urny. Podobne zjawiska spotykają się jeszcze częściéj na wykopaliskach daleko liczniejszych, pochodzących z grobów kamiennych skrzynkowych, które w tym kraju w daleko znaczniejszéj zbadaliśmy ilości.

Dla dokładniejszego objaśnienia i udowodnienia przedstawionego wyżéj opisu mogił kamiennych i znajdywanych w tychże wykopalisk, przedstawiamy tu opis szczegółowy tych pomników i zabytków, które zbadaliśmy w Chełmach (w powiecie chojnickim), w Brodnicy-Górnéj (w powiecie kartuzskim), i w Buchwałdzie (w powiecie sztumskim), dodając do tego i wiadomości dotyczące części ocalonego wykopaliska z Nawry (w powiecie toruńskim).

1. Chełmy (Tabl. I. B. fig. 5, 6 i 7).

Mogiła kamienna, samotnie w téj miejscowości występująca, znajdowała się mniéj więcéj o $^1/_2$ klm. na południe od siedziby dworskiéj téj wsi, śród płaszczyzny zajętéj w części polem, a w części łąką.

Opis szczegółowy budowy téj mogiły i jéj grobu podaliśmy już wyżéj (str. 4—5). W r. 1876 grób téj mogiły otworzył Dr. R. Komierowski z Nieżychowa. Wewnątrz grobu znalazł on duże, zupełnie pogniecione popielnice z palonemi kośćmi ludzkiemi bez żadnych innych przedmiotów. W tymże roku badając tę mogiłę, znalazłem sam grób nieuszkodzonym i otoczenie jego nienaruszone, z czego przyłączone rysunki pomiarowe wykonałem.

2. Brodnica-Górna (Tab. I. C. fig. 8—13 i Tab. II. fig. 1—23).

Mogilisko Brodnicy-Górnéj leży w odległości przeszło 1 klm. na PnZ. od siedziby dworskiéj téjże wsi, w stronie folwarku Maks (Maxen), tuż

telettes refroidies de verre fondu, et plus souvent de bronze. Un os de ce genre est représenté fig. 2 du Tabl. II, en grandeur naturelle. Sa surface est recouverte d'une croute ou comme d'une efflorescence faite de bronze fondu.

D'autres exemples du même genre, rencontrés assez souvent dans les urnes cinéraires des tumuli de pierres, nous montrent sans doute que lors de la cérémonie de l'incinération, on plaçait le mort sur le bûcher avec les ornements qu'il portait. Ceux-ci réduits par le feu, tombaient par gouttes fondues sur les os et étaient ainsi mis dans l'urne avec eux. Des faits de ce genre s'observent encore plus fréquemment dans les tombeaux en caisses de pierres que nous avons fouillés en bien plus grand nombre.

Pour le complet éclaircissement et la démonstration de l'exposition que nous venons de faire, nous présentons la une description particulière des tumuli des pierres que nous avons fouillés à Chełmy (district de Chojnice (Könitz)), à Brodnica-Górna (district de Kartuzy (Karthaus)), à Buchwald (district de Sztum), et des objets qu'ils ont fournis. Nous ajouterons aussi des renseignements sur les monuments de Nawra (district de Thorn) qui ont été sauvés de la destruction.

1. Chełmy (Tabl. I. B. f. 5, 6 et 7).

Un tumulus de pierre, à environ $^1/_2$ kilom. au sud de la demeure seigneuriale de cette campagne, s'élève solitairement au milieu d'une plaine occupée en partie par des champs et en partie par des prés. Nous avons déjà décrit plus haut la construction de ce tumulus ainsi que celle de son tombeau (p. 4—5).

C'est en 1876 que le Dr. Komierowski de Nieżychowo ouvrit ce dernier. A l'intérieur on trouva de grandes urnes entièrement écrasées, avec des os calcinés d'homme sans aucun objet. La même année, étudiant ce tumulus, j'y ai retrouvé le tombeau non endommagé avec son enceinte en place. J'en donne le dessin d'après des mesures exactes.

2. Brodnica-Górna (Tab. I. C. fig. 8—13 et Tabl. II. fig. 1—23).

Le groupe de tumuli de Brodnica-Górna est situé à plus d'un kilomètre au nord-ouest de la demeure seigneuriale de ce village du côté de la ferme

przy pustkowiu, zwaném Wilki (Tabl. I. fig. 9—C).

Na płaszczyznie wydłużonego grzbietu góry (Tabl. I. fig. 8 i 9—P.) wznoszącéj się z pomiędzy dwóch głębokich kotlin (fig. 9—DD.) do wysokości kilkudziesięciu metrów, znajduje się grupa, z 28 mogił złożona [1]). Figura 8 na tabl. I. przedstawia widok zewnętrzny tego wspaniałego mogiliska. Széroka dolina otacza z trzech stron owę wyniosłość, po obu stronach któréj, od Pn. i Pd., wielkie kotlinowate zagłębia, stanowiące dziś podczas większéj części roku wilgotne torfowiska, mają niewielkie stałe jeziorka (fig. 9—*L. L.*). Mogiły leżą jedna od drugiéj w różnych odległościach, dochodzących często do kilkunastu metrów. Rozłożone są one szérzéj w części szérszéj płaskiego szczytu góry, a zwężają się ku jéj końcowi ostremu. Pomiędzy mogiłami nietkniętemi spostrzegać się dają tu i owdzie ślady zniszczonych już mogił, z których kamienie widocznie pozabiérano.

Ze śladów tych można wnosić, że piękne to mogilisko, dziś już znacznie uszczuplone, piérwotnie było daleko obfitszém. Mieszkańcy miejscowi pamiętają to jeszcze, jak przed 20 laty, rozebrano tu kopiec kamienny, odkryty pod nim grób splondrowano, a popielnice zniszczono.

Wielkość mogił górno-brodnickich jest rozmaita: średnica podstawy ich kopców bywa od 2 do 8 metr., wysokość zaś nie większa nad $1^1/_2$ mtr. Kierunek absolutny znajdujących się pod niémi grobów był w mogiłach zbadanych wszędzie Pn.—Pd.

Figura 10 téjże tabl. I. przedstawia w przekroju pionowym górę mogiliska, z którego widzimy, że ją składają osady dyluwijalne warstw piaskowych (p. p.), kolejno zmieniających się z warstwami gliniastemi (l. l.). W najwyższéj piaskowéj warstwie tych osadów znajdują się właśnie groby (6, 7, 16, 21, 22, 24, 25 i 27).

W r. 1877 zbadałem tu 6 mogił kamiennych, które na planie sytuacyjnym (fig. 9) i w przekroju pionowym (fig. 10) oznaczone są Nrami 9, 14, 15, 18, 19 i 27. Wypadki tych badań były następujące:

Grób piérwszy. (Mogiła Nr. 9). Długość 1.15 mtr. przy szérokości 0,80 mtr. (Tabl. I. fig. 11), zawiérał dwie popielnice przedstawione na fig. 1 i 5 Tabl. II. Piérwsza z nich (fig. 1. oraz na rzucie

[1]) W liczbie tych mogił jest podobno kilka takich, które są właściwie kręgami kamiennymi.

Maks (Maxen), tout près d'un lieu désert appelé Wilki (les loups). (Tabl. I f. 9—C).

Il se compose de 28 tumuli [1]) construits sur la croupe plate et allongée d'une hauteur (f. 8 et 9 P. P.) qui s'élève à quelques dizaines de mètres d'entre deux profonds vallons. (D. D.) La figure 8 du tabl. I représente la vue d'ensemble de ce magnifique champ de tertres. Une large vallée s'étend de trois côtés de la hauteur, au nord et au sud de laquelle de profonds ravins forment aujourdhui pendant la plus grande partie de l'année des tourbières humides et entretiennent de petits lacs persistants (f. 9. L. L.) Les tumuli sont à côté l'un de l'autre à des distances inégales qui s'étendent souvent à plus de dix mètres. Ils s'étalent plus largement dans la partie la plus large du plateau et ils sont plus serrés vers sa pointe.

Parmi les tumuli intacts se laissent encore apercevoir les traces de tumuli détruits, dont on a peu à peu extrait les pierres pour divers usages. Ce beau groupe, dejà sensiblement amoindri, était donc beaucoup plus riche primitivement. Les habitants de l'endroit se rappellent encore comment, il y a vingt ans, on a dispersé les pierres d'un tertre, pillé le tombeau qui était dessous et détruit les urnes cinéraires.

La grandeur des tumuli de Brodnica-Górna est variable: le diamètre de leur base atteint 2 à 8 mètres, mais leur hauteur ne dépasse pas $1^1/_2$ m. La direction absolue des tombeaux qu'on y a fouillés était toujours nord-sud.

La fig. 10 du tabl. I. représente la coupe verticale de la hauteur. Elle nous montre que celle-ci est formée de dépôts diluviens de sable (p. p.) alternant avec des dépôts d'argile (l. l.) Et c'est dans la couche de sable la plus élevée de ces dépôts que se trouvent les tombeaux (6, 7, 16, 21, 22, 24, 25 et 27).

En 1877 j'ai fouillé six d'entre eux qui dans le plan topographique (f. 9) et la coupe verticale (f. 10) sont désignés par les Nr. 9, 14, 15, 18, 19 et 27. Voici quels ont été les résultats de ces fouilles:

Premier tombeau. (tumulus Nr. 9). D'une longueur de 1 m. 15 c. pour une largeur de 0,80 c. Tab. I. f. 11), il contenait deux urnes représentées f. 1 et 5 du Tabl. II. La première (f. 1

[1]) Au nombre de ces tumuli il en est quelques uns qui sont plutôt de véritables cèrcles de pierres.

poziomym grobu pod lit. a) jest większa, brudnoczerwona z szyją czarną, gruba, z brzuszcem chropawym a szyją gładką; ma ona dwa ucha i około szyi obwódkę ornamentacyjną, naśladującą sznur. Przy niéj téjże barwy pokrywa rozgnieciona i z ułamków odbudowana (fig. 1a). W popielnicy téj, wśród kości palonych, znaleziono dwa paciorki: jeden z kości, drugi z gliny, oraz ślady przedmiotów bronzowych, zniszczonych przez ogień. Paciorek kościany (fig. 3) jest stożkowaty, dość grubo obrobiony i to, zdaje się, narzędziem wcale niedoskonałém. Paciorek gliniany (fig. 4) w kształcie krążka, był na czarno wypalony. Obok tych wyrobów, znalazł się ułamek kości (fig. 2) z zastygłémi na niéj szczątkami stopionego bronzu (ob. str. 11). Druga popielnica (fig. 5), niższa od poprzedniéj, széroka, kształtna, ceglasto-czerwona z połyskiem łagodnym, ma troje zgrabnych uch u spodu szyi, tuż przy rowku odciśniętym w około popielnicy między jéj szyją a brzuszcem. Pokrywa od niej (fig. 5a) czarna, ścięta płasko, z jedném uchem, była rozgniecioną.

Grób drugi. (Mog. Nr. 14), z budowy i z rozmiarów podobny do poprzedniego, zawiérał trzy popielnice (Tab. II. fig. 6—8). Piérwsza (fig. 6) średniéj wielkości, szarawo-czarna z lekkim połyskiem, pięknie ogładzona, bez uch, ma w około u spodu szyi odciśnięty podwójny rowek. Pokrywa jéj czarna, do szczętu była zniszczona. Druga popielnica (fig. 7) wielka, brudno-czerwona, z powiérzchnią gładką matową, bez uch, na około spodu szyi ozdobiona wyciskaniami naśladującémi sznur. Pokrywa od niéj (fig. 7a), miseczkowata bez uch, czerwona, ma wewnątrz wyrobiony wysoki rąbek (fig. 7b) do mocniejszego jéj osadzenia w otworze popielnicy. Trzecia nakoniec urna, gliniasto-żółtawa, matowa (fig. 8), była w dolnéj połowie zupełnie zniszczoną. Wiérzchnia zaś jéj połowa, odbudowaua z ułamków, daje poznać, iż urna ta była wielkości średniéj, bez ucha i na około szyi miała ozdobienie sznureczkowate.

Grób trzeci. (Mog. Nr. 15), przedstawiony w rzucie poziomym na fig. 12 Tablicy I, miał długości 1.15 m., szérokości 0.95 mtr. i zawiérał 4 niewielkie popielnice (Tabl. II. fig. 9—12). Z nich piérwsze trzy są z kształtów, gliniasto-żółtawéj swéj barwy i delikatnego ozdobienia u spodu szyi, naśladującego sznur, najzupełniéj do siebie podobne, różnią się tylko nieco swymi rozmiarami. Pokrywy

et sur le plan lettre a) est plus grande, rouge sale avec un col noir, épaisse, avec la panse raboteuse et le col uni; elle a deux orillons et autour du col une bordure ornementale imitant un cordon. Près d'elle est son couvercle, de la même couleur. Ecrasé, il a été reconstitué avec ses débris (f. 1a). A l'intérieur de cette urne, au milieu des os calcinés on a trouvé deux perles: l'une en os et l'autre en argile, ainsi que des traces d'objets en bronze, détruits par le feu: La perle ou pendeloque en os (f. 3) est conique, assez grossièrement travaillée et cela à ce qu'il semble, avec un outil trés-imparfait. La pendeloque en argile (f. 4), en forme de disque, a été noircié par la cuisson. A côté de ces objets il y avai taussi un fragment d'os humain recouvert d'une croute de bronze coulé sur lui en fondant. (v. pag. 11). La deuxième urne (f. 5), plus petite, large, élégante, rouge de brique avec un bel éclat, a trois orillons bien faits au bas du col, tout près d'une rainure tracée autour de lui et le séparant de la panse. Son couvercle, à fond tronqué et plat, avec une anse, était brisé (f. 5a).

Deuxième tombeau. (tumulus N. 14). Semblable par sa construction et ses dimensions au précédent, il contenait trois urnes (Tabl. II, f. 6—8). La première (f. 5) d'une grandeur moyenne, d'un gris-noire avec un léger éclat, parfaitement lisse, sans anses, est ornée autour de la base du col d'une double rainure. Son couvercle noir était entièrement détruit. La seconde urne (f. 7), grande, rouge-sale, avec une surface unie et mate, sans anses, est ornée autour de la base du col d'empreintes imitant un cordon. Son couvercle (f. 7a) en forme d'écuelle sans anse, rouge, a entre les deux lèvres de son bord (fig. 7b), une large et profonde rainure destinée à recevoir le rebord de l'urne de manière à s'emboiter avec celle-ci plus solidement. Enfin la troisième urne, jaune-argileuse, mate (f. 8), était dans sa moitié inférieure entièrement détruite. Par sa partie supérieure reconstituée on voit qu'elle était de grandeur moyenne, sans anse et qu'elle avait autour du col une ornementation en forme de cordon.

Troisième tombeau. (tumulus N. 15). Il est représenté dans son plan horizontal fig. 12 du tableau I. Il avait 1 mètre 15 de long sur 95 cent. de large et contenait quatre urnes cinéraires assez peu grandes. (Tabl. II. f. 9—12). Les trois premières d'entre elles par leurs formes, leur couleur jaune d'argile et le délicat ornement en forme de cordon de la base de leur col, se ressemblent de

zaś tych popielnic przeciwnie są bardzo odmienne. Pokrywa od piérwszéj popielnicy (fig. 9a) jest płytka i z uchem. Pokrywa zaś popielnicy trzeciéj, najmniejszéj (fig. 11a), przeciwnie, nie ma ucha, jest głębsza, półkolista i wargę ma do wnętrza zagiętą. Zniszczona zaś pokrywka od drugiéj popielnicy (fig. 10) sądząc z kilku zachowanych jéj ułamków, musiała być podobniejszą do piérwszéj (fig. 9a). Czwarta nakoniec, podobnie do poprzednich gliniasto-żółtawego koloru, najmniejsza popielnica z tego grobu, jest z jedném wielkiém uchem. Rozmiary tego naczynia i drobne kosteczki w niém znalezione wskazują, że w niém złożone były szczątki dziecięce.

Obok opisanych popielnic tego grobu, wewnątrz jego, w piasku znaleziono trzy mocno zardzewiałe kółka żelazne (fig. 13), mające 25 mm. w średnicy, zawieszone na czwartém nieco mniejszém, do którego znowu uczepione jest piąte kółeczko malutkie, służące prawdopodobnie do zawieszania całéj téj wiązki. Na brzegach niektórych kółek, w miejscach nieco lepiéj zachowanych, dają się dostrzegać bardzo nie znaczne już ślady ząbkowatych wyżłobień. Przeznaczenie tego przedmiotu trudno jest określić z pewnością. W dalszym ciągu niniejszego opisu spotkamy się jeszcze raz z podobnym wyrobem, lecz w stanie lepiej zachowanym [1]).

Grób czwarty. (Mog. Nr. 18), Tabl. I. fig. 13, największy ze zbadanych w Brodnicy-górnéj i najmniéj kształtny, z nieforemnych płyt bryłowatych złożony, z kątami źle spojonémi i ze ścianami nadstawianémi, miał 1.30 m. długości, na 1 m. przeszło szérokości. Wewnątrz znaleziono 4 popielnice, z których jedna stała w podstawce. Piérwsza (fig. 14) bez uch, bardzo kształtna, chociaż zbyt duża na pomieszczenie szczątków jednego indywiduum które w niéj były złożone. Miała ona barwę jasno-czerwoną, powiérzchnię niżéj szyi chropawą, samą zaś szyję gładką, matową. U spodu szyi rowek głęboki odciśnięty na około. Należąca do téj popielnicy duża pokrywa téjże barwy, ma dwoje uch. Druga popielnica (fig. 16) téjże niemal wielkości i brudno-czerwonéj barwy, lecz cała gładka, u spodu szyi ma dwoje uch i ornamentacyją

[1]) Znalezionym w grobie kamiennym skrzynkowym z cmentarzyska w Chwarżnie, (patrz niżéj: Groby kamienne skrzynkowe, Chwarżno).

la manière la plus complète. Elles ne diffèrent quelque peu que par leurs dimensions. Mais leurs couvercles sont au contraire trés dissemblables. Celui de la première est évasé et très peu profond, avec une anse (f. 9a). Celui de la troisième (f. 11a), sans anse, est plus profond, hémisphérique et a un petit rebord recourbé en dedans. Le couvercle de la seconde, complètement détruit, devait, à en juger d'après quelques débris, ressembler davantage au premier (f. 9a). La quatrième urne cinéraire, avec une grande anse, et semblable aux précédentes par sa couleur jaune d'argile, est la plus petite de ce tombeau. Ses dimensions et les menus osselets trouvés en elle prouvent qu'elle contenait des restes d'enfant.

A l'intérieur du tombeau, à côté de ces urnes, dans le sable, on a recueilli trois anneaux de fer (f. 13), fortement rouillés, de 25 mm. de diamètre, passés dans un quatrième un peu plus petit qui lui-même est passé dans un cinquième anneau trés petit, destiné sans doute à suspendre tout le faisceau. Sur les bords de quelques uns d'entre eux, aux endroits un peu mieux conservés, se laissent apercevoir des traces dejà à peine apparentes, de cannelures dentilées. La signification de cet objet est difficile à déterminer avec précision. Nous aurons plus loin à en décrire un autre tout semblable [1]), mais dans un meilleur état de conservation.

Quatrième tombeau. (Tabl. I fig. 13). Le plus grand de ceux fouillés à Brodnica-Górna et le moins soigné, ce tombeau était formé de dalles massives et irrégulières, composant des parois rallongées et se joignant mal aux angles. Il avait 1,30 m. de long sur plus d'un mètre de large. On y a trouvé quatre urnes cinéraires dont une était sur un support ou soucoupe. La première (f. 14) sans anses, trés-élégante, quoique trop grande pour les restes d'un seul individu qu'elle contenait, est d'un rouge vif. La surface au-dessous du col est raboteuse, et sur le col lui-même lisse et mate. Une rainure profonde est tracée autour de la base du col. Elle était munie d'un grand couvercle à deux anses de même couleur. La deuxième urne (f. 16) de grandeur à peu prés égale, d'un rouge sale, mais entièrement lisse, a deux anses à la base du col et un ornement simulant un gros cordon. Elle était munie d'un couvercle

[1]) Rencontré dans un tombeau-caisse du cimetière de Chwarżno. (v. plus bas: tombeau de pierres en forme de caisse, Chwarżno).

na około, naśladującą gruby sznur. Pokrywę ma ona stożkowatą z jedném uchem (fig. 16a). W téj popielnicy znaleziono dwa paciorki ze szkła błękitnego: jeden z nich (fig. 18) był cały, drugi zaś (fig. 17) przetopiony w ogniu do niepoznania. Trzecia popielnica (fig. 15) mała, czarna z połyskiem słabym, bez uch, ma naokoło u spodu szyi rowek głęboko wyciśnięty. Pod pokrywą miskowatą, stała ona w grobie na miseczkowatéj podstawce glinianéj, wyobrażonéj na figurze w jéj przekroju. Na ostatek, czerwona miseczkowata pokrywa, z uchem (fig. 19), w tym grobie zastępująca popielnicę, zawiérała wśród kości kawałek jakiegoś niewiadomego przedmiotu z żelaza (fig. 20) mocno utlenionego.

Grób piąty. (Mog. Nr. 19), z rozmiarów podobny do grobu mogiły Nr. 9. Zawiérał on dwie popielnice. Piérwsza (fig. 21) brudno-czerwona, jedna z większych, ma dwoje uch, powiérzchnię chropawą i szyję ogładzoną, matową, z głębokim rąbkiem w około. Druga (fig. 22) żółtawo-szara téjże wysokości, lecz wysmuklejsza, także z dwojgiem uch, pod głębokim rowkiem u spodu szyi jest ozdobiona szeregiem wygniecionych dołeczków owalnych, obiegających urnę w około.

Grób szósty naostatek (Mog. Nr. 27), był już ogołocony z kopca i mocno nadwerężony pługiem, który też pogruchotał znajdujące się w nim popielnice. Z pomieszanych kawałków od rozmaitych urn udało się nam odbudować tylko jednę (Tabl. II. fig. 23). Jest ona barwy żółtawo-szaréj i odznacza się od wszystkich innych nam znanych tém, iż ma szyję osobliwszą, w dwa ustępy wyrobioną.

3. Buchwałd. (Tabl. I. fig. 4 i Tabl. III. A. fig. 1—14).

Nie więcéj jak o $^1/_2$—$^3/_4$ klm. na północ od siedziby dworskiéj, za wąwozem przylegającym do zabudowań folwarcznych, wznosi się obszerna płaszczyzna, na któréj tu i owdzie rozsiane są oczywiste ślady zniszczonego mogiliska. Co kilkadziesiąt lub paręset kroków, natrafialiśmy tam na ledwo dojrzane częstokroć pagórki, w których miejscami dostrzegać jeszcze było można resztki kopców kamiennych, oraz dawnych pod niemi grobów, rozebranych w braku kamieni na rozmaite użytki gospodarskie. Tym sposobem, jeszcze w r. 1876, przy trzebieniu części lasu, zniszczono tu także parę najlepiéj zachowanych mogił, tak, iż w r. 1877 pozostały mi do zbadania same tylko, jako-tako ocalone, szczątki mogił kamiennych.

à forme conoïdale avec une anse (f. 16a). On a trouvé dans son intérieur deux perles de verre bleu dont l'une (f. 18) était entière et l'autre (f.17) fondue et méconnaisable. La troisième urne (f. 15), petite, noire avec un faible éclat, sans anses, est ornée à la base du col d'une rainure circulaire profonde. Munie d'un couvercle en forme d'écuelle elle reposait sur une soucoupe de même forme, représentée de profil avec elle. Enfin un couvercle en forme de terrine, rouge, avec une anse (f. 17), remplaçait dans ce tombeau une urne cinéraire et contenait avec des os un morceau de quelque objet inconnu de fer fortement oxydé.

Cinquième tombeau. (tumulus N. 19). Par ses dimensions, il ressemblait au tombeau du tumulus N. 9. Il contenait deux urnes cinéraires. La première (f. 21), l'une des plus grandes, d'un rouge sale, avec deux anses, a sa surface raboteuse et le col uni et mat, avec une profonde rainure autour. La seconde (f. 22), d'un gris jaunâtre, d'une hauteur égale mais plus élancée, a aussi deux anses au dessous d'une profonde rainure à la base du col et en outre, au même niveau, une rangée de petits creux ovoïdes pétris qui en fait le tour.

Sixième tombeau. (Tum. N. 27). Il était privé de son monticule et fortement endommagé par la charrue qui avait brisé les urnes qu'il contenait. Des morceaux confondus de ces dernières nous n'avons pu reconstruire qu'une seule pièce (Tab. II. f.23). Elle est d'un gris jaunâtre et se distingue de toutes les autres par ceci que son col est composé de deux retraits en gradins.

3. Buchwald. (Tabl. I. f. 4 et Tabl. III. A. 4).fi1—.

A une distance qui n'est pas de plus de $^1/_2$ à $^3/_4$ de kilom. au nord de la demeure seigneuriale, derrière un ravin touchant aux bâtiments des fermes, s'étend une large plaine sur laquelle sont semées ça et là des traces évidentes d'un groupe de tumuli détruits. A quelques dizaines ou quelques centaines de pas, nous avons remarqué les élévations à peine visibles, sur lesquelles on pouvait encore apercevoir par place les restes des tumuli de pierres et des tombeaux qu'ils recouvraient. Ces tumuli avaient été détruits en l'absence de pierres pour divers usages domestiques. On a détruit de cette façon, encore en 1876, aprés le défrichement d'une partie de forêt, quelques tumuli des mieux conservés, de telle sorte qu'en 1877 il ne me restait à fouiller que des débris ayant échappé d'une manière ou d'une autre à la destruction.

Mogiła piérwsza. (Tabl. III. fig. 1—12). Od innych lepiéj zachowana, bardzo wyraźnie zaznaczała się pozostałémi od podstawy jéj kopca kamieniami (fig. 1 i 2. C. C.), które tworzyły regularne koło, mające 8 mtr. średnicy (A. B.). Rzut poziomy téj mogiły wyobraża fig. 1, a jéj przekrój pionowy fig. 2 na Tabl. III. Wewnątrz pozostałego obwodu kopca (D. D.) znajdywały się jeszcze ślady grobu (E.) zbudowanego z samych krąglaków (kamieni stoczkowych), tworzących mniejsze, nieregularne koło (b. b. b.). W środku tego grobu widać było kawał przestrzeni około 1 mtr. długiéj i ½ szérokiéj, napełnionéj spaleniskiem, składającém się z kości i węgli (m.). Po obu stronach tego spaleniska, w grupach bezładnych ustawione były popielnice (a. a. a.), które wszystkie wraz z pokrywami, szczególnie w wiérzchniéj ich połowie, pługiem zniszczono (Tabl. III. fig. 6, 8, 11 i 12). Między popielnicami znajdowały się trzy pokrywki, które je zastępywały (fig. 3, 3a, 5 i 7). W jednéj z nich, szarawo-czarnéj, z uszkiem uczepioném do brzuszca (fig. 3 i 3a), na odrobinie małych przepalonych kosteczek leżała szpila bronzowa (fig. 4) z drutu, zakończona tarczą spiralną, powleczona szczególnie piękną zielono-turkusową patyną. W innéj, zgniecionéj popielnicy, podobnież szarawo-czarnéj (fig. 8), znajdowały się szczątki łańcuszka bronzowego, także z drutu, (fig. 9) i blaszkowaty odłamek bronzowy jakiegoś przedmiotu niewiadomego (fig. 10), powleczone, podobnie jak i przedmioty powyższe, zielono-turkusową patyną. Nakoniec godném uwagi jest spód czarnéj popielnicy (fig. 11 i 11a) niezgrabnie lepionéj, z denkiem niezwykle wązkiém i do wnętrza wgniecioném. Ułamek wyobrażony na fig. 12 jest szczątkiem innéj popielnicy koloru jasno-czerwonego.

Pomiędzy tak prostemi i grubemi, jak widzieliśmy, naczyniami grobowemi téj mogiły, znajdowała się jednak jedna popielnica zdobiona drobnemi kréskami, od któréj ocalał jeden tylko kawałek wierzchniéj części brzuszca i spodu szyi (fig. 6).

Mogiła druga. (Tabl. III. fig. 13—15). Znajdowała się o paręset kroków na PnW od mogiły poprzedniéj i była zniszczona tak dalece, iż tylko po mnóstwie pokruszonych skorup, można było rozpoznać miejsce, gdzie się niegdyś miał znajdować grób. Pomiędzy temi skorupami odszukałem wyroby bronzowe: szpilę (fig. 15), hak czyli haftkę (fig. 13, 13a i 13b) i szczypczyki (fig. 14). Wszystkie te trzy przedmioty doskonale były zachowane i powleczone piękną zielono-turkusową patyną, taką samą jak na

Premier tumulus (Tabl. III, f. 1—12). Mieux conservé que les autres, il était trés-nettement limité par les pierres subsistantes de son monticule (f. 1 et 2. C. C.), qui formaient un cercle régulier de 8 m. de diamètre (A.B.). La fig. 1 du tabl.III représente la vue horizontale de ce tumulus et la f. 2 sa coupe verticale. Dans l'enceinte subsistante de son monticule (D. D.) se trouvaient encore les restes d'un tombeau (E) construit avec des pierres roulées formant un petit cercle irrégulier (b.b.b.). Au milieu de ce tombeau, on voyait une partie de l'aire, longue d'environ 1 m. et large d' ½ m., occupée par les restes d'un foyer composés d'os et de charbons (m). Des deux côtés de ce foyer, disposées en des groupes désordonnés se trouvaient des urnes cinéraires (a. a. a.), qui toutes avaient été brisées par la charrue avec leurs couvercles et surtout dans leur partie supérieure. (Tabl. III, f. 6, 8, 11 et 12). Parmi ces urnes se trouvaient trois couvercles qui en tenaient lieu (f. 3, 3a, 5 et 7). Dans l'un d'eux, d'un noir grisâtre, avec une anse fixée à la panse (f. 3 et 3a), sur les miettes de petits osselets calcinés, gisait une épingle de fil de bronze (f. 4) terminée par un disque en spirale et recouverte d'une belle patine vert-turquoise. Dans une urne brisée, également d'un noir grisâtre (f. 8) se trouvaient les débris d'une petite chaine de fil de bronze (f. 9) et un fragment d'une plaque en bronze ayant appartenu à quelque objet inconnu (f. 10), recouvert comme les précédents d'une patine vert-turquoise. Le fond d'urne noire maladroitement façonnée (f. 11 et 11a), très étroit et repoussé en dedans, est digne d'attention. Le fragment représenté f. 12 est le reste d'une autre urne de couleur rouge claire.

Tous ces vases funéraires sont simples et grossiers. Parmi eux cependant se trouvait une urne ornée de petits traits dont on a sauvé seulement un morceau de la partie supérieure de la panse et de la base du col (f. 6).

Deuxième tumulus. (Tabl. III, f. 13—15). Il se trouvait à quelques centaines de pas au nord-est du tumulus précédent et était si completement détruit que ce n'est que par des tessons émiettés que l'on a pu reconnaitre la place où devait se trouver autrefois le tombeau. Parmi ces tessons j'ai retrouvé des objets de bronze: une épingle f. 15), une agrafe (f. 13, 13a et 13b) et une pincette (f. 14). Ces trois objets étaient parfaitement bien conservés et recouverts d'une belle patine vert-turquoise, telle que sur l'épingle et les

szpili i innych przedmiotach z mogiły poprzedniéj (fig. 4, 9 i 10). Szpila bronzowa z grubego drutu podobna jest bardzo do szpil znalezionych w Zanse [1]) i Polgsen na Szlązku [2]). Hak podobnież jest z grubych drutów bronzowych, spłaszczonych i zbitych. Szczypczyki zachowały po dziś swą elastyczność.

Mogiła trzecia (Tabl. I. A. fig. 4), leżała o jakie 400—500 kroków, na Pn. od poprzednich dwóch, na pagórku występującym nad brzegiem malutkiego zagłębionego błotka.

Po zupełném zniszczeniu, w ostatnich latach, kopca téj mogiły, pozostał po niéj grób w części nadwerężony, ustawiony z brył nieforemnych, tu i owdzie rozrzuconych i służących za podporę nakrywającym go trzem płytom. Rzut poziomy tego grobu podaliśmy wyżéj na fig. 4 Tabl. I. razem ze szczegółami jego urządzenia, jako typowego dla grobów niekształtnie budowanych.

4. Nawra. (Tabl. III. B. fig. 16—18).

Przed kilkunastu jeszcze laty, przy oczyszczaniu pól na dawnym folwarku Kruszewie, który leżał na Pn. W. od wsi Nawry, zniszczono kilka mogił kamiennych, przyczém dwie ze znalezionych w grobach popielnic, i dwie pokrywy, staraniem właściciela téjże wsi p. M. Sczanieckiego, ocalone zostały i przechowują się na miejscu w jego zbiorze prywatnym.

Z naczyń tych, jedna popielnica szarawo-czarna (fig. 16), z pokrywą (fig. 16a), jest okazem nader rzadkim już z tego powodu, że ma z dwóch stron wylepione u spodu szyi na brzuszcu niezwykłe i pięknie wyrobione ozdoby, naśladujące uszy. Druga popielnica czerwona (fig. 14), bardzo kształtna, ma troje zgrabnych uch. Pokrywa brudno-glinianego koloru, na fig. 18 wyobrażona, należy do jakiéjś innéj zniszczonéj popielnicy.

Mogiły kamienne rozrzucone są na całéj niemal przestrzeni Prus Królewskich.

Na lewém porzeczu Wisły, idąc od północy, mogiły kamienne zaczynają się już pokazywać w północno-zachodniéj stronie powiatu wejherowskiego, gdzie się znajdują w Kroko-

[1]) Znajdują się one w Muzeum Wrocławskiém pod Nr. 2767 katalogu.

[2]) Wizerunki tych szpil podane są na fig. 40—49 Tabl. III. Bericht 27, pisma: *Schlesiens Vorzeit* in Bild und Schrift (1875), ob. artykuł: *über die Bronzefrage.*

autres objets du tumulus précédent (f. 4, 9 et 10). L'épingle de bronze est très-semblable aux épingles trouvées à Zanse [1]) et à Polgsen en Silésie [2]). L'agrafe est visiblement faite de gros fils de bronze aplatis et battus. Les pincettes ont conservé jusqu'à aujourdhui leur élasticité.

Troisième tumulus. (Pl. I, A. fig. 4). Il était situé à 400 ou 500 pas au nord des deux précédents, sur une colline s'élevant sur le bord d'un petit marais assez profond.

Après la destruction complète, dans ces dernières années, du monticule de ce tumulus, il restait un tombeau en partie endommagé, formé de masses irrégulières, posées ça et là et servant de support à trois dalles qui le recouvraient. Nous avons donné plus haut la vue horizontale de ce tombeau, (f. 4 Pl. I) comme type de tombeaux irrégulièrement construits.

4. Nawra. (Pl. III. B. f. 16—18).

Il y a quelques années, pendant le défrichement des champs de l'ancienne métairie de Kruszewo qui était située au nord-est du village de Nawra, on a détruit quelques tumuli de pierres. Mais deux des urnes trouvées dans les tombeaux et deux couvercles ont été conservés avec soin par le propriétaire de ce village, Mr. Sczaniecki, et se trouvent dans sa collection particulière.

De ces deux vases l'un, gris-noir (f. 16), avec couvercle (f. 16a), est une pièce très-rare; car il a des deux côtés, sur la base du col et sur la panse, des ornements peu communs, faits avec goût et imitant des anses. Le deuxième, rouge, très-élégant (f. 14), a trois anses bien conformées. Le couvercle d'une couleur d'argile sale représenté f. 18, appartient à quelque autre urne détruite.

Les tumuli de pierres sont répandus dans presque toute la Prusse royale.

Sur la rive gauche de la Vistule, en partant du nord, les tumuli de pierres commencent déjà à se montrer à Krokowo dans le nord-ouest du district de Wejherowo (Neustadt). Dans la

[1]) Elles se trouvent au musée de Breslau sous le Nr. 2767 du catalogue.

[2]) Ces épingles sont représentées f. 40—49 des Pl. III. d'une publication intitulée *Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift* 1875, article „sur la question du bronze."

BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA W TORUNIU

wie. W południowéj zaś stronie tegoż powiatu i na pograniczu jego z powiatem kartuzkim widzimy je w okolicy Przetoczyna, gdzie towarzyszą im kręgi kamienne na całéj lesistéj przestrzeni pomiędzy tą wsią a Wygodą; w Szynwałdzie, gdzie szczególnie charakterystyczna grupa z 20 wielkich mogił złożona i na półmorgowéj prawie przestrzeni skupiona, zajmuje jeden ze stoków górzystego ustronia; daléj widzimy je w Kołeczkowie, Hucie-Kielińskiéj (Kölnsche-Hütte) i w Lewinnie.

Przechodząc w powiat kartuzki, największą ze znanych nam grup tego rodzaju spostrzegamy na wyżynach należących do wsi Tuchumka. Skupia się ona na południowém wybrzeżu jeziora Tuchumskiego, za którém na przeciwległych im wyżynach występuje nowa grupa mogił, leżących pomiędzy Tokarami, Czelszowém i Warzenkiem. W dalszym ciągu powiatu kartuzkiego widzimy znaczniejsze gromady mogił przy wsi Kobussewie za błotkiem brzozowém, w Brodnicy-Górnéj, w Kamionce (w dwóch miejscowościach nieopodal jeziora Ostrzyckiego) u podnóża gór Szynbarskich, w Fischerhütte i nakoniec w Czarlinie i w Stężycy. Ku południowéj i zachodniéj stronie tego powiatu grupy mogił kamiennych drobnieją i w takim stanie ledwo po kilka razem pokazują się w Kamienicy, Amalienthalu i Gostomiu.

W takich samych mniéj więcéj, lub mniejszych jeszcze rozmiarach, znajdujemy je téż w sąsiednich miejscowościach, leżących w kościerzyńskim, starogardzkim i chojnickim powiatach, mianowicie: w Neukrugu (przy Lubaniu) Skarszewach, Więckowach, Barce i Jaryszewach (w powiecie kościerzyńskim); w Chełmach, Kliczkowie i Kłodni (w powiecie chojnickim), w Bobowie i Klonówce (w powiecie starogardzkim).

Po za liniją tych ostatnich miejscowości, grupy mogił kamiennych trafiają się nader rzadko a nawet widocznie znikają. Natomiast występują tu i ówdzie odosobnione, samotnie stojące mogiły, które spostrzegamy w okolicach Swiekatowa,

partie méridionale de ce district et aux endroits de sa frontière voisins de celui de Kartuzy (Karthaus), nous en voyons dans les environs de Przetoczyn, où ils se trouvent avec des cercles de pierres sur toute la région boisée, située entre ce village et Wygoda; à Szynwald, où en particulier un groupe de 20 tumuli, entassés presque sur l'étendue d'un demi-arpent, occupe l'un des glacis d'une solitude montueuse; puis ensuite à Koleczkowo, à Huta-Kielińska (Kölnsche-Hütte) et à Lewinno.

Passant dans le district de Kartuzy (Karthaus), nous rencontrons le plus grand des groupes de ce genre qui nous soit connu, sur des hauteurs qui se rattachent au village de Tuchumek. Ses tumuli s'entassent sur la rive méridionale du lac de Tuchumek, au-delà de laquelle, sur les hauteurs opposées, se montre un autre groupe de tumuli situés entre Tokary, Czelszow et Warzenko. Plus avant, dans le district de Kartuzy, nous voyons de plus remarquables réunions de tumuli près du village de Kobussewo, derrière un marécage couvert de bouleaux, à Brodnica-Górna, à Kamionka (en deux endroits près du lac d'Ostrzyce) au pied des monts Szynbark, à Fischerhütte, enfin à Czarlin et à Stężyca. Du côté sud et ouest de ce district, les groupes de tumuli s'amoindrissent, et c'est alors à peine par quelques-uns ensemble qu'ils se montrent à Kamienica, à Amalienthal et à Gostomie.

Nous en trouvons de semblables à ceux-ci ou par groupes encore plus petits, aux environs, dans les districts de Kościerzyna (Behrendt), de Starogard et de Chojnica (Konitz), particulièrement à Neukrug (près de Luban), à Skarszewy, à Więckowy, à Barka et à Jaryszewy (dans le district de Kościerzyna); à Chełmy, Kliczkowo et Kłodnia (dans le district de Chojnica), à Bobowo et à Klonówka (dans le district de Starogard).

Au-delà de la ligne de ces derniers villages les groupes de tumuli de pierres se rencontrent très-rarement et disparaissent même à vue d'oeil. En revanche, des tumuli isolés s'élèvent ça et là, et nous en rencontrons dans les environs de

Łowinka, Serocka, Gołuszyc, Konopat, Biechówka i innych miejscowościach powiatu swieckiego, a które na południu, w powiecie bydgoskim, kończą się przy wsi Gościeradzu grupą z 13 mogił złożoną.

Prawe porzecze Wisły, stosunkowo do poprzedniego, posiada mniejszą ilość mogił kamiennych i te przedstawiają się tu nie w grupach, lecz prawie wszędzie występują pojedyńczo. Zaczynając od północnych pochyłości kraju ku nizinom nadbaltyckim, spostrzegamy najprzód znane już nam mogiły w Buchwałdzie, a także w Starym-Targu i w Rychendrysach, w powiecie sztumskim.

Od tych miejscowości na południe, na całéj przestrzeni powiatów kwidzyńskiego, suskiego, grudziądzkiego, chełmińskiego, brodnickiego i przydrwęckiéj części lubawskiego, mogił nigdzie nie spotykamy. Na samém dopiéro południowém pograniczu chełmińskiego powiatu z toruńskim, w obrębie jeszcze piérwszego, występuje kilka mogił w Trzebczu, a zniszczono kilka ich przed niedawnym czasem w Grzybnie; w granicach zaś ostatniego, toruńskiego powiatu, widać je w Piotrowicach [1]) pod Ryńskiem, w Wilhelmowie, Pluskowęsach, Zalesiu i zniesiono ich kilka w Nawrze przy dawniejszym folwarku Kruszewie i na Wymysłowie.

Z powyższego przeglądu topograficznego mogił kamiennych widzimy, że pomniki te rozrzucone są po kraju bądź gromadnie, bądź pojedyńczo. W takim wszakże dwojakim stanie, w jakim się dziś przedstawiają, nie musiały one istnieć piérwotnie. Owszem, nie podlega wątpliwości, że niegdyś, w czasach do których się te pomniki odnoszą, występowały one wszędzie w jednym i tymże charakterze gromadnym, tworząc większe lub mniejsze grupy. Lecz owa piérwotna ich gromadność ulegała z czasami powolnéj zmianie, a to pod wpływem kultury krajowéj, szczególnie

[1]) Folwark leżący niegdyś w pobliżu Ryńska, dziś zniesiony.

Swiekatowo, de Łowinek, de Serock, de Gołuszyce, de Konopaty, de Biechówko et d'autres endroits du district de Swieć. Ils se terminent au sud, dans le district de Bydgoszcz (Bromberg), près du village de Gościeradz, par un groupe formé de 13 tumuli.

La rive droite de la Vistule, comparée à la rive gauche, possède un nombre bien moins grand de tumuli, et ils s'y présentent, non plus par groupes, mais presque toujours isolément. En partant des pentes septentrionales du pays, près des terrains bas de la Baltique, nous rencontrons d'abord les tumuli de Buchwald, que nous connaissons déjà, puis nous en rencontrons à Stary-Targ (Altmarkt) et à Rychendrysy, dans le district de Stuhm.

Au sud de ces endroits, sur toute l'étendue des districts de Kwidzyn (Marienwerder), de Susz (Rosenberg), de Grudziądz (Graudenz), de Chełmno (Culm), de Brodnica (Strasburg), et sur celle du district de Lubawa (Lobau) qui est situé sur la Drwęca, il n'y a pas de tumuli. Ce n'est que sur la frontière sud du district de Chełmno, à la limite de celui de Thorn, qu'il s'en montre quelques-uns à Trzebcz, et l'on en a détruit aussi quelques-uns, il y a peu, à Grzybno. Dans le district de Thorn, on en voit à Piotrowice, près de Ryńsk [1]), à Wilhelmowo, à Pluskowęsy, à Zalesie et l'on en a détruit à Nawra près de l'ancienne métairie de Kruszewo et à Wymysłowo.

D'après cette revue topographique des tumuli de pierres, nous voyons qu'ils sont semés dans le pays soit par groupes, soit isolément. Mais ce double état dans lequel ils se présentent aujourd'hui ne devait pas exister primitivement. Il n'y a pas de doute au contraire qu'autrefois, au temps auquel ces monuments se rattachent, ils s'élevaient partout par groupes plus ou moins nombreux. Mais ces groupes primitifs diminuèrent peu à peu par un changement lent, et cela surtout ces dernières années, par suite de l'état de civilisation plus avancée du pays. D'une part, en effet, la culture

[1]) La ferme, située auprès de Ryńsk, est aujourd'hui supprimée.

w czasach ostatnich. Z jednéj strony, wskutek coraz to rozszérzającéj się uprawy pól, dla któréj rozsiane na ich powierzchni mogiły natrętną stawiały zawadę, uprzątano je od czasu do czasu gorliwie, nie troszcząc się wcale o ich znaczenie pomnikowe; z drugiéj strony, więcéj się jeszcze do tego przyczyniła domowa i ogólna krajowa potrzeba materyjału kamiennego, którego poszukiwano na rozmaity użytek gospodarczy, do budowy żwirówek i t. p. Obfitém źródłem łatwego, bo wszędzie pod ręką nastręczającego się wyzysku takiego materyjału, stały się mogiły. Z biegiem więc czasu pomniki owe, padając ofiarą bieżących i coraz to wzmagających się potrzeb ludności tego kraju, zwolna poznikały z jego widowni.

Pozostałe zaś po nich tu i ówdzie groby, o ile takowych nie dostrzeżono i dla kamienia nie rozebrano, ogołocone z kopców piérwotnie nad niémi wzniesionych, pozostają w ukryciu i wynalezienie ich będziemy mogli zawdzięczać ślepemu tylko przypadkowi.

Tymto i tym podobnym przyczynom przypisać należy tę okoliczność, że najwięcéj jeszcze mogił kamiennych ocalało w tych okolicach, w których gleba piaszczysta do usilnéj uprawy i oczyszczania jéj powiérzchni nie wiele zachęca, a zbytek kamienia w glebie saméj spoczywającego, nie wywołuje szczególnéj potrzeby niszczenia kopców kamiennych. Do takich miejscowości należą mnogie obszary północnych powiatów lewego porzecza Wisły: części powiatów wejherowskiego, powiat kartuzki, kościerzyński, chojnicki, zachodnie okolice powiatu starogardzkiego oraz liczne miejscowości powiatów swieckiego i bydgoskiego. Na tychto właśnie przestrzeniach jeszcze dziś widzimy całe, albo mało naruszone mogił gromady. Przeciwnie zaś, na prawém porzeczu Wisły, już ledwo tu i owdzie tylko spostrzegamy same mogiły odosobnione, pozostałości istniejących tam niegdyś gromad. W lecie 1877 r. zwiédzając okolice Buchwałdu, znajdywłem bardzo wieleledwo okiem dostrzeżonych, niknących już pagórków, na miejscu których wznosiły się niegdyś mogiły. Dziś, odrobiny kamiennych pozostałości kopca, skorupy zdruzgotanych lemieszem popielnic, oraz

des champs, s'étendant de plus en plus, les tumuli devinrent un obstacle et une gêne, et on les nivela de temps en temps avec soin sans s'inquiéter de leur importance monumentale; d'autre part, et cela eut un résultat plus considérable et plus direct, le besoin de matériaux de pierres pour les divers usages d'économie rurale, pour la construction des chaussées, etc. s'accrut. Or, les tumuli étaient de riches carrières de pierres d'une exploitation bien facile; car partout ils se présentaient sous la main. On comprend donc aisément qu'avec le temps, tombant peu à peu victimes des besoins du jour de plus en plus nombreux de la population de ce pays, ils aient fini par disparaître de sa surface.

Les tombeaux qui ont pu rester ça et là après eux, à supposer qu'on ne les ait pas aperçus et qu'on ne les ait pas démolis pour en prendre la pierre, aujourd'hui privés des monticules qui les recouvraient autrefois, restent cachés pour nous et leur découverte dépend entièrement d'un hasard aveugle.

C'est à ces causes-là,ou à des causes analogues qu'il faut attribuer en même temps ce fait que l'on a conservé le plus de tumuli de pierres dans les régions où la terre sablonneuse ne se prête pas à une culture active et au déblaiement de sa surface, et où l'abondance des pierres dans le sol même écarte tout besoin particulier de détruire les monticules. Aux régions de cette nature appartiennent de grandes étendues des districts septentrionaux de la rive gauche de la Vistule; des parties des districts de Wejherowo (Neustadt), les districts de Kartuzy (Karthaus), de Kościerzyna (Behrendt), de Chojnica (Könitz), les régions occidentales du district de Starogard (Stargard), et de nombreux endroits des districts de Swieć (Schwetz) et de Bydgoszcz (Bromberg). Aussi dans tous ces endroits, nous voyons encore aujourd'hui des groupes de tumuli entiers ou peu endommagés. Sur la rive droite de la Vistule au contraire, à peine rencontrons-nous ça et là des tumuli isolés, derniers témoins des groupes qui y existaient autrefois. En 1877, en parcourant les environs de Buchwald, j'avais remarqué beaucoup d'élévations, déjà à peine visibles, sur le point de dis-

tu i owdzie znajdywane w roli bronzy świadczą wymownie o dawném tych mogił istnieniu.

Z tém wszystkiém jednak, gromadząc materyjał statystyczny odnoszący się do mogił kamiennych w Prusach Królewskich, na podstawie przeważnie badań własnych, jako téż i źródeł literackich, a także krytycznie rozważanych wiadomości zebranych na miejscach podczas kilkoletniego objazdu kraju, jako przyczynek do przyszłéj pełniejszéj może statystyki tych pomników, dziś podać możemy następne pod tym względem szczegóły:

Na 53 miejscowości, w których istnienie odrębnych mogilisk jest nam znane, a które w zupełności prawie w powyższym przeglądzie topograficznym wymieniliśmy, pomimo niewątpliwych wszędzie śladów wielkiego zniszczenia pomników i pomimo niemożności ścisłego obliczenia wszystkich istniejących mogił, dziś jeszcze znajduje się ich w kraju przeszło 367 całych. Z liczby téj najwięcéj mogilisk, 38 (liczących w sobie 348 mogił), przypada na lewe porzecze Wisły; reszta znajduje się tu i owdzie na wybrzeżu prawém téj rzéki.

Z mogilisk lewego porzecza, największa ilość (15) znajduje się w powiecie kartuzkim, po którym, co do ilości, następują powiaty wejherowski i świecki (po 6), kościerzyński (5), i chojnicki (3). Najmniéj mogilisk na tém porzeczu, bo po dwa tylko, poznaliśmy w powiatach starogardzkim i bydgoskim.

Na prawém porzeczu powiat toruński ma 7 mogilisk, a po nim następują powiat sztumski z trzema i powiat chełmiński z dwoma mogiliskami.

Z tak znacznéj ilości mogił kamiennych poznanych w tym kraju, systematycznie zbadano dotąd tylko jedénaście. Kilkaset zatém mogił pozostaje jeszcze do rozkopania.

Mogiły zbadane zawiérały w sobie szczątki

paraître tout à fait, à la place desquelles s'élevaient autrefois des tumuli. Les pierres éparses des monticules, les tessons des urnes détruites par le soc, comme les bronzes trouvés çà et là dans la terre, témoignent aujourd'hui encore éloquemment de l'existence antérieure de ces monuments.

Après tout cela cependant, en réunissant les matériaux statistiques relatifs aux tumuli de pierres de la Prusse royale, d'après nos recherches personnelles surtout, ensuite d'après les sources littéraires, et enfin d'après des renseignements que nous avons recueillis sur place et contrôlés nous-mêmes dans des explorations de plusieures années de durée, nous pouvons aujourd'hui fournir comme élément principal d'une statistique plus complète, les données suivantes:

Sur 53 endroits, dans lesquels l'existence de monuments distincts nous est connue, endroits que nous avons presque complètement énumérés ci-dessus, en mettant à part les traces évidentes d'un grand nombre de ceux qui ont été détruits, et malgré l'impossibilité de calculer exactement tous ceux qui subsistent, il y a encore dans le pays plus de 367 tumuli entiers. De ce nombre, la plus grande partie, c'est-à-dire 38 cimetières, comptant ensemble 348 tumuli, appartiennent à la rive gauche de la Vistule. Le reste est disséminé ça et là sur la rive droite.

Des cimetières de la rive gauche, le plus grand nombre (15) se trouvent dans le district de Kartuzy (Karthaus). Ensuite viennent les districts de Wejherowo et de Swieć (6), celui de Kościerzyna (Behrendt) (5) et celui de Chojnice (Könitz) (3). Les districts de cette rive qui en ont le moins, sont ceux de Starogard et de Bydgoszcz (Bromberg), qui en ont chacun deux.

Sur la rive droite, le district de Thorn a 7 cimetières. Puis viennent le district de Sztum (Stuhm) qui en a trois, et celui de Chełmno (Culm), où l'on n'en compte que deux.

Sur ce si grand nombre de tumuli de pierres connus dans le pays, on n' en a fouillé méthodique-

ciałopalne przeszło 28 osób, złożone w tyluż popielnicach.

Między przedmiotami przechowanémi w popielnicach nie było wcale wyrobów z kamienia i bursztynu. Znajdowały się tylko przedmioty bronzowe, żelazne, kościane, gliniane i szklanne, między którémi wyroby bronzowe górują znacznie nad żelaznémi: na 7 przedmiotów bronzowych znalazło się tylko 2 żelaznych. Wyroby gliniane, kościane i szklanne, co do ilości równoważą się i są nader rzadkie.

Ogólny plon wykopaliskowy z działu mogił kamiennych jest, jak widzimy, jeszcze nader niedostateczny i wykazuje potrzebę usilnego zajęcia się niemi w przyszłości, rokując w tym ważnym, a mało zbadanym zakresie najwzdzięczniejsze dla prac przyszłych pole.

Jak daleko mogiły kamienne sięgają poza granice Prus Królewskich, tego nie mając sposobności zbadać faktycznie, trudno nam téż jest na podstawie saméj literatury archeologicznéj przedstawić o tém wiadomości wyczerpujące. Wogóle wiadomości archeologiczne, ogłaszane o Prusach Królewskich, jako téż i o ościennych krainach, mówiąc głównie o zdobytych wykopaliskach, mało się troszczą o dokładny opis i ścisłe określenie rodzaju pomników, z których te wykopaliska pochodzą. Literatura téż archeologiczna składa się tu przeważnie z dorywczych doniesień o odkryciach przypadkowych. Prac zaś gruntowniejszych, opartych na systematycznych, szérszych i przedmiot wyczerpujących badaniach, jest mało i te zawdzięczamy nie wielu tylko autorom celniejszym. Posiłkując się tedy tak ogólnikowemi i powiérzchownemi wiadomościami o tym przedmiocie, sądzimy, że na wschód, w granice Prus Książęcych, mogiły kamienne nie wkraczają, a jeżeli się one tam i znajdują, to prawdopodobnie w południowych tylko stronach i w niewielkiéj ilości, albo téż w stanie od opisanego przez nas odmiennym. Jakoż nie

ment que onze jusqu'à présent. Quelques centaine de tumuli restent donc encore à explorer.

Des tumuli fouillés renfermaient les restes incinérés de plus de 28 personnes, déposées dans autant d'urnes.

Parmi les objets conservés dans les urnes, il n'y avait pas de produits fabriqués de pierre et d'ambre. Il n'y avait que des objets de bronze, de fer, d'os, d'argile et de verre. Les objets de bronze l'emportaient de beaucoup sur ceux de fer. Pour 7 objets de bronze, on n' en a trouvé que deux de fer. Ceux d'argile, d'os et de verre étaient en égale proportion, mais d'ailleurs assez rares.

Le résultat général des fouilles de cette catégorie de monuments est, comme on le voit, encore très-insuffisant. Il prouve qu'il est nécessaire de s'en occuper activement dans l'avenir, et fait en même temps espérer d'abondantes récoltes dans ce domaine aussi remarquable que peu exploré.

Jusqu'où les tumuli de pierres s'étendent-ils au delà des frontières de la Prusse royale? C'est une chose que nous ne pouvons établir par nous-même, et qu'il est bien difficile aussi de déterminer d'une façon complète d'après la littérature archéologique. D'habitude, les communications archéologiques concernant la Prusse royale ainsi que les régions limitrophes, traitent d'une façon générale des trouvailles qui y sont faites, sans s'inquiéter d'une description exacte et d'une définition précise des monuments fouillés. La littérature archéologique se compose donc ici principalement de notices faites à la hâte, sur des découvertes accidentelles. Mais il y a peu de travaux plus solides, appuyés sur des recherches plus systématiques et plus profondes. Et ces travaux, nous les devons uniquement à quelques auteurs plus marquants. Nous aidant donc des notions générales et superficielles que l'on peut avoir en cette matière, nous pensons qu'à l'est, sur le territoire de la Prusse ducale (orientale), les tumuli de pierres ne pénètrent pas, et que s'il s'en trouve, c'est vraisemblablement dans la partie méridionale, en petit nombre et dans un

znajdujemy o nich żadnéj wzmianki nawet w publikacyjach dwóch tak poważnych Towarzystw istniejących w Królewcu, jak „*Physikal-Ökonomische Gesellschaft*“ i „*Prussia*“, w zakres których, między innemi, wchodzą także i prace poważne z dziedziny archeologii.

Toż samo można powiedzieć i o zachodzie Prus Królewskich, w granicach dzisiejszego Pomorza. Z publikacyj Towarzystwa badaczy przyrody w Gdańsku (*Schriften der naturforschenden Gesellsch. in Danzig*), do których wchodzą liczne prace archeologiczne dotyczące Pomorza, nie widać aby w tych stronach tego rodzaju pomniki były rozpowszechnione. Sądzić więc należy, że i na północy Pomorza, zarówno jak w części północnéj Prus Książęcych, mogiły kamienne wcale się nie znajdują.

Na domysł ten naprowadza nas jeszcze charakter fizyjograficzny obu tych pograniczy Prus Królewskich. W czasach przedhistorycznych, zaczynając od strony północno-wschodniéj, t. j. od wybrzeża dzisiejszéj zatoki Elbląskiéj, a idąc na południe do okolic pobliskich początkom r. Drwęcy (z jeziora Drwęckiego), albo co najmniéj do linii m. Kiszporka (Christburg), kraj ten od dalszych na wschód od niego leżących krain odcięty był wodami morskiemi [1]) i błotami. Od strony zaś północno-zachodniéj, odcinał go również długi pas wód lądowych, po których został tam dzisiejszy łańcuch wodny pojezierza kaszubskiego. Gdy tym sposobem territorium Prus Królewskich przyrodzonemi zaporami niejako zamknięte było od strony północno-wschodniéj i północno-zachodniéj, więc ludność ówczesna téj krainy znajdywała dostępniejsze komunikacyje w kierunku południowym, Pd-wschodnim i Pd-zachodnim. W tych

[1]) W IX. jeszcze wieku naszéj ery okręty kupieckie zachodziły tu daleko w głąb kraju, gdzie dziś oddawna lądy suche istnieją. Okręt kap. Wulfstan'a dotarł okolic nieistniejącego już dziś m. Truso, które leżało nad jeziorem truzskiém (*Drausen-See*). Dziś znajdujemy tu tylko suche torfowiska. Szczegóły patrz: Dr. Kolberg „*Wulfstans-Seekurs*“ (Sep. abdr.) Braunsberg 1876.

état différent de celui que nous avons décrit. Ainsi nous ne trouvons aucune mention qui y soit relative dans les publications de deux sociétés aussi importantes que la „*Physikal-Oekonomische Gesellschaft*“ et la „*Prussia*“, de Königsberg, sociétés dans le domaine desquelles entrent d'importants travaux d'archéologie.

On peut dire la même chose de l'ouest de la Prusse royale, dans les limites de la Poméranie actuelle. Des publications de la société des naturalistes de Danzig (*Schriften der naturforschenden Geselsch. in Dantzig*), qui comprennent aussi de nombreuses recherches archéologiques concernant la Poméranie, il ne paraît pas en effet que des monuments de ce genre y aient été découverts. Il est donc aussi permis de penser, que dans la Poméranie, il n'y a pas plus de tumuli de pierres que dans la partie septentrionale de la Prusse ducale.

Le caractère physiographique de ces deux contrées limitrophes de la Prusse, nous conduit à la même conclusion. Dans les temps préhistoriques en effet, tout le pays au nord-est, à partir d'une ligne, allant des bords du golfe actuel d'Elbing au sud, dans les environs des sources de la Drwęca, ou au moins jusqu'à la ville de Kiszpork (Christburg), était occupé par les eaux de la mer ou des marais [1]). De l'autre côté, au nord-ouest, une longue nappe d'eau coupait également le pays, et elle a laissé le réseau actuel des lacs de la Cassubie. Lorsque le territoire de la Prusse royale se trouvait ainsi fermé par des obstacles naturels du côté du nord-est et du nord-ouest, sa population dut trouver des communications plus faciles dans la direction méridionale, au sud-est et au sud-ouest. Aussi devons-nous nous attendre à rencontrer dans cette direction des tumuli de pierres.

[1]) Au IX siècle de notre ère les navires marchands s'avançaient encore dans le pays où les terres sont depuis longtemps à sec. Le navire du capitaine Wulfstan par exemple s'avança jusqu'à la ville de Truso qui n'existe plus, mais qui était située sur le lac de Truzo (*Drausen-See*). Aujourd'hui, on ne trouve là que des tourbières desséchées. — Voyez: „Wulfstans Seekurs“ par le Dr. Kolberg. Braunsberg 1876.

też kierunkach istnienia mogił kamiennych najprawdopodobniéj oczekiwać możemy.

Wspomniane wyżéj 13 mogił, znajdujące się w okolicy Gościeradza, leżą już w dzisiejszém W. ks. Poznańskiém. Rozpowszechniona u ludu nazwa żałów i żałek, z których ostatnia szczególniéj, tak w Poznańskiém jak i w Prusach Królewskich do mogił właśnie bywa stosowana, może nam między innémi służyć za wskazówkę, iż tego rodzaju pomniki w W. ks. Poznańskiém i daléj na południe od Gościeradza znajdować się mogą.

Na Szląsku znajdują się niewątpliwie mogiły bardzo podobne do naszych. Wiadomość o nich zebrał, odmiany ich uklasyfikował i rysunkami schematycznémi objaśnił Dr. Rudolf Drescher, w rozprawie: *„Ueber den gegenwärtigen Stand der Ermittelungen auf dem Gebiete des schlesischen Heidenthums* [1]). Z opisu Dra Dreschera i z przyłączonych do tego rysunków schematycznych (Tabl. II. fig. 1) widać, że rodzaj mogił kamiennych nazwanych przez tego autora Hünenberge, pod względem budowy zbliża się najwięcéj do opisanych tu przez nas mogił kamiennych w Prusach Królewskich. Budowa kopca kamiennego jest w nich taż sama, a niewielka różnica w urządzeniu samego grobu, t. j. w przykryciu go bryłami kamiennemi zamiast płyty, należy do odmian podrzędnych. Ostateczne jednak określenie stopnia powinowactwa owych mogił szląskich z opisanemi pruskiemi, może nastąpić dopiéro po porównaniu znajdywanéj w nich ceramiki grobowéj, oraz przedmiotów znajdywanych w popielnicach, do czego dziś, tak przytoczona rozprawa Dra Dreschera, jako też i inne znane nam źródła szląskie, nie zupełnie wystarczają.

W południowéj stronie Czech, mogilisko z 20 mogił kamiennych złożone, znajduje się w Rataju nad r. Smutną, wpadającą do Wełtawy. Opisał je J. K. Hraše w 1863 (Pamatky. Časopis Musea kr. Českeho. V. 230—231) i rysunkami schematycznémi objaśnił. Rozkład mogiliska ratajskiego przypomina grupę brodnicką,

[1]) Patrz: *Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift.* 1866. VI. Bericht i następne.

Les 13 tumuli mentionnés plus haut, comme se trouvant dans les environs de Gościeradz, appartiennent déjà au Grand-Duché de Posen. Le nom, répandu dans le peuple de żale, et surtout de żałki, qui est appliqué aux tumuli de pierres dans le duché de Posen comme dans la Prusse royale, peut entre autres preuves, être regardé comme un indice, que des monuments de ce genre se trouvent dans le duché de Posen et plus loin au sud de Gościeradz.

Il s'en trouve aussi sans aucun doute de tout semblables aux nôtres dans la Silésie. Le Dr. Rudolf Drescher a réuni ce que l'on en sait, a classé leurs variétés et expliqué leur construction par des dessins schématiques, dans son mémoire: *„Ueber den gegenwärtigen Stand der Ermittelungen auf dem Gebiete des schlesischen Heidenthums“* [1]). De ses descriptions et de ses dessins, il résulte que les monuments de la Silésie qu'il appelle Hünenberge, se rapprochent tout à fait des tumuli de pierres de la Prusse royale que nous avons décrits. La construction de leur monticule est la même, et la différence qu'ils offrent dans la disposition de leur tombeau, qui est recouvert de blocs de pierres au lieu de dalles, est d'une nature secondaire. Mais la détermination définitive du degré d'affinité de ces tumuli silésiens avec les nôtres, ne peut être faite qu'après comparaison de la céramique funéraire et des objets recueillis dans leurs urnes. Le travail du Dr. Drescher, comme les autres travaux de la Silésie, reste à cet égard fort incomplet.

Dans la partie méridionale de la Bohême, à Rataj sur la Smutna (qui tombe dans la Moldau), il existait un groupe de 20 tumuli de pierres. Mr. J. K. Hraše en a donné en 1863 une description accompagnée de dessins schématiques (Pamatky. Časopis Musea kr. Českeho. V. 230—231). Sa disposition rappelle celle du groupe

[1]) Voyez: *Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift.* 1866. Bericht VI et suivants.

kopce zaś kamienne różnią się tu od pruskich tém, że są układane w stopnie z kamieni kwarcowych i z piaskowca czerwonego. Za bliższą wskazówkę stopnia powinowactwa tych pomników z pruskiémi mogłoby także posłużyć porównanie ceramiki grobowéj i przedmiotów w popielnicach znajdywanych, lecz po zburzeniu mogiliska ratajskiego, mnóstwo popielnic zniszczono, a przedmioty bronzowe w nich znalezione żydom na wagę były rozprzedane.

Streszczając ostatecznie to wszystko, co się tu o mogiłach kamiennych mówiło, określenie tych zabytków zamknąć możemy w następujących rysach:

Mogiły kamienne są pomnikami grobowémi obrzędów ciałopalnych.

Istotnemi częściami składowemi ich budowy są: kopiec kamienny i takiż grób.

Sądząc z budowy tych pomników, należałoby w nich uznać formy piérwotne zabytków pogrzebowych ciałopalnych w tym kraju.

Ceramika grobowa, pochodząca z tych pomników, świadczy o dość wysokim stopniu rozwoju sztuki garncarskiéj lepienia naczyń.

Wyroby wewnątrz popielnic w mogiłach kamiennych znajdywane, należy odnieść do okresu, w którym obok przedmiotów z bronzu, zwykle z drutu, występuje już i żelazo.

Określenie chronologiczne starożytności mogił kamiennych, przy dzisiejszym stanie tak archeologii krajowéj jako i archeologii przedhistorycznéj wogóle, jest jeszcze niemożebne i dopiéro nastąpić może po wyczerpującém zbadaniu przedhistorycznych starożytności krajów południowych, Europejskich, Małéj Azyi i Syryi.

Jeżeli kwestyja powyższa z niejaką pewnością rozstrzygniętą być nie może, to już dla tego

de Brodnica, mais ses monticules diffèrent des monticules prussiens en ceci, qu'ils sont formés en gradins de pierres de quartz et de grès rouge. Un plus exact et plus complet rapprochement ne pourrait être établi également que par la comparaison de la céramique et des objets trouvés dans les urnes. Mais après la démolition du cimetière on a détruit beaucoup d'urnes, et les objets qu'elles renfermaient ont été vendus au poids.

Pour résumer tout ce que nous avons dit des tumuli de pierres, nous pouvons formuler les propositions suivantes:

Les tumuli de pierres sont des monuments des cérémonies de l'incinération des cadavres;

Leurs parties constituantes essentielles sont: un monticule de pierres et un tombeau;

A en juger d'après leur construction, il conviendrait de les regarder comme les formes primitives des monuments funéraires de l'incinération dans le pays;

La céramique provenant de leurs fouilles témoigne d'un assez haut degré du développement de l'art du potier;

Quant aux objets recueillis dans leurs urnes, il convient de les rapporter à la période pendant laquelle le fer se montre déjà à côté du bronze.

La détermination chronologique de l'antiquité des tumuli de pierres, dans l'état actuel tant de l'archéologie du pays que de l'archéologie préhistorique en général, est encore impossible et ne pourra être tentée qu'après une étude compléte des antiquités préhistoriques des pays méridionaux de l'Europe, de l'Asie Mineure et de la Syrie.

Si cette question d'ailleurs ne peut-être tranchée avec quelque certitude, la raison en est tout

samego niepodobna jest oznaczyć, jaki to lud stawiał te pomniki grobowe.

Tyle jednakże z opisanych zabytków, jakie po sobie zostawił, wnosić możemy, że był to lud stale i od dawna osiadły, a prawdopobnie rozsiedlony széroko od baltyckiego Pomorza nad Wisłą po za Odrę w dzisiejszym Szląsku, a może i daléj na południe aż ku górom Hercyńskim.

Nie był to lud dziki, lecz przy właściwym stopniu cywilizacyi posiadał już pewną organizacyję społeczną, gdy nawet utrzymywał na zewnątrz stósunki handlowe, pośrednie, lub bezpośrednie z dalekiémi krajami; miał on i pojęcia religijne, gdy znał cześć dla zmarłych, gdy ich grzebał na wspólném cmentarzysku i tak wspaniałe budował im pomniki.

d'abord, que nous ne pouvons savoir quel fut le peuple qui a construit ces monuments funéraires.

Des reliques qu'il nous a laissées nous pouvons toutefois conclure que c'était un peuple établi d'une façon stable et durable, et qu'il s'était repandu probablement du littoral baltique sur la Vistule jusqu'au delà de l'Oder dans la Silésie actuelle, et peut-être plus loin au sud jusque vers les monts Hercyniens.

Il n'était plus à l'état sauvage, mais à un certain degré de civilisation. Il possédait déjà une organisation sociale, puisqu'il entretenait des relations commerciales directes ou indirectes avec des pays éloignés. Il avait aussi des idées religieuses, puisqu'il connaissait le respect dû aux morts, les enterrait dans un cimetière commun et leur élevait des monuments si superbes.

ROZDZIAŁ II.

Groby kamienne skrzynkowe.

Groby kamienne skrzynkowe, podobnie jak i w rozdziale poprzednim opisane mogiły kamienne, są zabytkami obrzędów pogrzebowych wyłącznie ciałopalnych.

Grób kamienny skrzynkowy, jak to sama nazwa poczęści wskazuje, zbudowany bywa w kształcie skrzynki, z cztérech płyt kamiennych pionowo w ziemi ustawionych w czworobok mniéj lub więcéj wydłużony, przeznaczony dla ustawienia w nim popielnic i przykryty piątą płytą, stanowiącą wieko téj skrzynki, czyli pokrywę grobu.

Do budowy takiego grobu dobiérano płyt kamiennych równych i gładkich, lecz nigdy ich nie obrabiano, ani gładzono. Trzy takie płyty, stanowiące obie ściany podłużne i jednę przyczółkową grobu skrzynkowego, zawsze bywają bardzo starannie z sobą zestawione w kątach zetknięcia się, a czwarta, znajdująca się w drugim przyczółku grobu, bywa zwykle tylko przystawioną do poprzednich i niby ruchoma. Z trzech pierwszych stron, skrzynkę taką otacza jeszcze z zewnątrz inna kamienna osłona z niewielkich kamieni stoczkowych, szczelnie i bardzo starannie ułożonych od spodu do góry, lecz żadném lepiszczem nie spojonych. Czwarta zaś strona, t. j. drugi przyczółek grobu, do którego czwarta płyta skrzynki jest niejako przystawiona, nie ma podobnego poprzednim obmurowania, lecz jest tylko obrzucona kilkoma większémi głazami, co w ca-

CHAPITRE II.

Tombeaux à cistes [1]) en pierre.

Les tombeaux à cistes en pierre, de même que les tumuli de pierres, décrits dans le chapitre précédent, sont des monuments des cérémonies funéraires qui consistaient exclusivement dans la crémation des cadavres.

Ces tombeaux, comme le nom même l'indique, sont construits en forme de caisses composées de quatre dalles de pierre, plantées verticalement dans la terre, de manière à figurer un quadrilatère plus ou moins long, qu'on recouvrait d'une cinquième dalle, servant de toiture. Dans l'intérieur de cette caisse, on plaçait les urnes funéraires.

Pour construire de semblables tombeaux, on choisissait des dalles lisses et unies, sans toutefois jamais les équarrir ni les polir. Trois de ces dalles, dont deux latérales et une transversale, sont très-soigneusement ajustées aux points de jonction, tandisque la quatrième, c. à. d. la seconde transversale, n'est que juxtaposée et presque mobile. Les trois premiers côtés de la caisse sont entourés d'une ceinture, ou d'un revêtement

[1]) Le mot ne convient guère ici. Couramment employé par les archéologues du nord qui l'ont détourné de son sens primitif, il peut très-bien être appliqué aux petits compartiments de pierre (observés par exemple en Bretagne) contenant chacun les restes d'une incinération. Mais il s'agit ici de loges souterraines pour les urnes et pouvant parfois en contenir un très-grand nombre. Nous nous en servirons pourtant afin d'éviter la formule correcte, mais beaucoup trop longue de tombeaux de pierre en forme de caisse.
(Note du trad.)

łości sprawia zupełne wrażenie otworu, czyli wejścia grobu, które ową płytą niby zamykano.

Z wiérzchu, skrzynka kamienna bywa jeszcze przywalona dwoma lub trzema płytowatémi głazami, a dno jéj wysłane albo drobnémi kamykami, albo maleńkiemi płytkami.

Chociaż, jak widzimy, w zasadzie tego budownictwa nie było wcale zwyczaju obrabiania płyt, stanowiących boki i pokrywę grobu, jednakże raz jeden przytrafiło się nam napotkać grób skrzynkowy, którego pokrywa była z jednéj strony wyżłobiona nieckowato. Grób ten znaleziony był na cmentarzysku w Kobussewie [1]). Płyta, służąca mu za pokrywę, miała wyżłobienie zupełnie podobne do tych, jakie są na znanych kamieniach mikorzyńskich [2]) bez żadnego jednakże śladu wykutych na niém znaków i figur. Stroną wyżłobioną płyta była obrócona na dół, t. j. do wnętrza grobu i w jednym końcu uszkodzona.

Według opowiadania wielu osób, które były obecne przy rozmaitych przypadkowych odkryciach gróbów ciałopalnych, płyty w ten sposób żłobione i zawsze uszkodzone znajdują się niekiedy tu i ówdzie w Prusach królewskich, użyte jako pokrywy tak dla grobów skrzynkowych, jak i dla grobów z urnami odosobnionemi. Według wszelkiego prawdopodobieństwa, płyty takie, sąto tylko zepsute żarna ręczne, które służyły do mielenia czyli rozgniatania ziarna, a gdy zostały zużyte lub przypadkowo uszkodzone, mogły być przy budowie grobów użyte zamiast płyt zwyczajnych [3]).

---

[1]) Ob. niżéj: Zeszyt II.— Cmentarz Kobussewo.

[2]) Ob. opis i wyobrażenie w rysunku tych kamieni przez Dra Kaz. Szulca: O autentyczności kamieni mikorzyńskich. Poznań 1876, a także kamienie same w zbiorze Akademii Umiejętności w Krakowie.

[3]) Prawdziwe tak zwane kamienie żarnowe, znajdują się w wielkiéj ilości na polach Prus królewskich. Sąto nieforemne płytowate bryły kamienne, od 1 — 2 cetnarów wagi, mające na jednéj stronie wyżłobienia podługowate, niby owalne. Zdaniem miejscowych badaczy starożytności, w wyżłobieniach tych

de pierres, assez petites, arrondies et rangées avec grand soin de bas en haut, mais sans être reliées par aucun mortier. Sur le quatrième côté, où la dalle transversale n'est que posée, cette enveloppe manque; elle est remplacée par quelques pierres plus grosses, jetées pêle-mêle. Cette disposition permet de croire que là était l'ouverture ou l'entrée du tombeau, entrée que fermait cette dalle transversale.

Le dessus de la caisse est généralement recouvert encore de deux ou trois pierres plates, tandis que le fond en est tapissé de cailloux ou de très-petites dalles.

Nous venons de voir que dans cette construction, les dalles formant les côtés et le couvercle du tombeau étaient habituellement grossières et à l'état naturel. Cependant, nous avons rencontré une fois un tombeau-caisse, dont le couvercle était creusé en forme d'auge. Ce tombeau a été trouvé dans le cimetière de Kobussewo [1]). La dalle servant de couvercle était creusée exactement de la même manière que les fameuses pierres de Mikorzyn [2]), sans aucune trace de signes et de figures gravés. Détériorée à l'une de ses extrémités, son côté creux était tourné vers le bas, c'est-à-dire vers l'intérieur du tombeau.

Selon le récit de bien des personnes, qui ont assisté à la découverte de différents tombeaux à incinération, on trouve de ces dalles ainsi creusées et toujours endommagées, employées ça et là, dans la Prusse royale, en guise de couvercles pour les tombeaux à cistes en pierre, ainsi que pour les tombeaux à urnes isolées. Il est très-probable que ces dalles ne sont que des meules à main détériorées, qui servaient à moudre ou à écraser les grains et qui, une fois hors d'usage, pouvaient être employées dans la construction des tombeaux, au lieu de dalles ordinaires [3]).

---

[1]) Voy. plus bas. 2. fasc.— Cimetière de Kobussewo.

[2]) Voy. la description de ces pierres et les dessins du Dr. Szulc: O autentyczności kamieni mikorzyńskich (De l'authenticité des pierres de Mikorzyn). Posen 1876. Les pierres mêmes se trouvent dans la collection de l'Académie des Sciences de Cracovie.

[3]) On trouve en grande quantité dans les champs de la

W braku płyt całkowitych dostatecznie długich, zwłaszcza przy budowie grobów większych, tak na ściany, jak i na pokrycie ich, używano dwóch lub więcéj płyt. Szczeliny wówczas powstałe od takiego sztukowania, zatykano starannie kamykami, a niekiedy zasmarowywano gliną.

Wnętrze skrzynki kamiennéj ma zwykle od 0,60 do 1,50 (wyjątkowo i więcéj) długości, na 0,50 do 0,75 m. szerokości i tyleż głębokości i zastawione jest popielnicami, oraz zapełnione piaskiem. Przyczém wiérzch skrzynki zagłębiony bywa na 40—55 ctm. pod powierzchnią ziemi.

Fig. 1, 2 i 3 na Tabl. IV. wyobrażają schematycznie rzut poziomy (fig. 1.) oraz przekrój pionowy podłużny (fig. 2) i poprzeczny (fig. 3) opisanego grobu skrzynkowego w skali $^1/_{20}$ naturalnéj wielkości. Z nich poznajemy tak sposób ustawiania i spojenia płyt, jako téż zewnętrznego ich obmurowania i zapełnienia wnętrza grobu popielnicami i piaskiem *(p)*.

Tamże, na przekrojach urn, pokazano, jak kości w nich złożone, wraz z innémi przedmiotami przysypane są z wiérzchu piaskiem, zapełniającym urnę pod samę pokrywę.

Już według powyższego opisu saméj budowy grobu kamiennego skrzynkowego, spostrzegamy w ogólnéj zasadzie całéj téj architektoniki grobowéj zupełne podobieństwo tychże grobów, do poprzednio już opisanych grobów w mogiłach kamiennych, o czém już wyżéj (str. 2) nadmieniliśmy, a co teraz szczegółowym opisem urządzenia i wyobrażeniem w rysunkach udowadniamy. Grób skrzynkowy jest tedy takiém samém grobowiskiem zbiorowém ciałopalnych szczątków ludzkich, jak i grób z mogił kamiennych. Bliższe jednak porównawcze rozpatrzenie się w szczegółach budowy obu tych, tak do siebie podobnych zabytków, wykazuje nam pewne, bardzo wyraźne i odmienne cechy, które świadczą, iż architektura grobowa w mogiłach kamiennych musi być niewątpliwie pierwotniejszą i że z niéj dopiéro, pod wpływem czasu i dalszego rozwoju

odbywało się przy pomocy drugiego okrągławego kamiennego kloca, ręcznie gniecenie, czyli mełcie ziarna.

Faute de dalles entières, suffisamment longues, surtout dans les tombeaux de grande dimension, on employait deux ou plusieurs dalles, pour les parois comme pour le couvercle. On bouchait alors soigneusement les interstices avec des cailloux ou avec de la terre glaise.

L'intérieur de la caisse de pierre mesure ordinairement 0,60 à 1,50 m. de longueur (rarement plus) sur 0,50 à 0,75 c. de largeur et autant de profondeur. Il est rempli d'urnes funéraires enfouies dans du sable. Le dessus de la caisse est à une profondeur de 40 à 55 cm. au-dessous de la surface du sol.

Les fig. 1, 2 et 3 de la Pl. IV représentent la vue schématique horizontale (fig. 1), la coupe verticale longitudinale (fig. 2) et transversale (fig. 3) du tombeau-caisse que nous venons de décrire, à l'échelle de $^1/_{20}$ de sa grandeur naturelle. On y voit la manière de poser et de joindre les dalles, de les entourer extérieurement d'un mur et de les remplir d'urnes et de sable *(p)*.

Les coupes des urnes nous montrent en même temps comment on y rangeait les os et autres objets, couverts de sable jusque dans le couvercle.

Il résulte de cette description des tombeaux-caisses en pierre, que dans sa base essentielle leur construction offre une complète ressemblance avec celle des tombeaux des tumuli de pierres, décrits plus haut. Nous avons déjà mentionné ce fait à la page 2. Nous venons de le prouver maintenant, en donnant, à l'appui, des dessins et une description détaillée. Le tombeau-caisse est donc une sépulture collective à incinération, tout comme le tombeau des tumuli de pierre. Cependant, si l'on étudie, et si l'on compare de plus près les détails de construction de ces deux sortes de monuments si semblables, on ne tarde pas à reconnaître certains traits caractéristiques très-différents, d'où il ressort que l'architecture funéraire dans les tumuli de pierre est sans contredit

Prusse royale des pierres meulières véritables. Ce sont des blocs plats et informes, pesant 50 à 100 kilos. Elles présentent d'un côté une creux longitudinal, presque ovale. Suivant l'avis des personnes qui se sont occupées de l'archéologie locale on moulait ou l'on écrasait le grain dans ce creux au moyen d'une autre pierre arrondie.

obrzędów pogrzebowych, mogły się stopniowo udoskonalać i ostatecznie wykształcać późniejsze formy grobów skrzynkowych. Piérwotna dowolność w układzie ścian grobu, a może i niedostateczna umiejętność w nadaniu im stósownego kierunku, zaniedbanie dokładnego spojenia narożnych kątów, brak nakoniec odpowiedniego obłożenia zewnętrznego i w ogóle staranności w wykończeniu całéj budowy grobu w mogiłach kamiennych, znikają tu stopniowo tak dalece, że grób skrzynkowy przybiéra typową postać kształtnéj, proporcyjonalnéj i umiejętną, wykończoną budową cechującéj się skrzynki grobowéj. Dalsze porównawcze rozpatrzenie się w tego rodzaju zabytkach wykaże nam w każdym szczególe też same między niémi różnice odmianowe, utwierdzające nas jeszcze więcéj w wyrzeczoném przekonaniu.

Materyjał kamienny, używany do budowy grobów skrzynkowych, będąc produktem miejscowym, właściwym w ogóle krajowi i od jego charakteru geologicznego zawisłym, wyzyskany był w tém budownictwie z odpowiedniém zastósowaniem i bardzo umiejętnie. Dla ścian bokowych wewnętrznych i dla pokrywy grobów, których płaszczyzny powinny były być równe i gładkie, brano z pomiędzy głazów narzutowych (eratycznych) [1]) płyty skał warstwowych, przeważnie kwarcytów czerwonych [2]), gnejsów i podobnych im łatwo-łupliwych utworów skalnych w kształtach płyt najczęściéj się tu pojawiających. Płyty zaś utworów wapiennych, jako trudniéj łupliwe, a tém samém mniéj przydatne do podobnéj budowy, przytrafiają się tu tylko wyjątkowo. Do zewnętrznego obłożenia grobu służyły okrąglaki stoczkowe, należące do tychże głazów narzutowych, a pochodzące z utworów skalnych najrozmaitszych. Nareszcie drobne kamyki, płytki i szuter obracano na uścielanie dna grobu i zatykanie niémi dziur i szczelin, zdarzających się przy budowie.

[1]) Skał rodzimych twardych Prusy królewskie nie posiadają wcale.

[2]) Są one według wszelkich cech petrograficznych niewątpliwie ułamkami narzutowémi ze skał dawnych piaskowców czerwonych *(old read Sandstone)* formacyi dewońskiéj.

plus ancienne, et que ce n'est que plus tard que les tombeaux-caisses se sont développés et perfectionnés graduellement, sous l'influence du temps et de cérémonies funéraires plus raffinées. Dans les tombeaux des tumuli de pierres, l'arrangement des parois est arbitraire. On ne savait peut-être pas encore leur donner une direction convenable; les angles sont mal joints, le revêtement extérieur manque: bref, toute la construction se distingue par une absence complète de soin et de fini. Tous ces défauts disparaissent peu à peu dans les tombeaux-caisses, qui ont l'aspect typique d'une caisse élégante, bien construite, bien proportionnée, en un mot bien finie. Un examen comparatif plus complet de ces monuments, nous montre, dans chaque détail, les mêmes différences caractéristiques, et confirme encore dans l'opinion que nous venons d'exprimer.

Les matériaux, dont on se servait pour la construction des tombeaux-caisses, étant d'origine locale, propres à toute la contrée et en rapport avec son caractère géologique, on savait en tirer parti très-habilement. Pour les parois latérales et pour les couvercles, dont les surfaces intérieures devaient être plates et unies, on choisissait parmi les pierres erratiques [1]) des dalles provenant de terrains stratifiés, surtout des quartzites rouges [2]) des gneis et d'autres formations rocheuses, faciles à fendre, et qui se présentent le plus souvent ici sous forme de dalles. On ne trouve, en revanche, que très-rarement des dalles calcaires, qui sont plus difficiles à fendre, et par conséquent moins utiles pour les constructions de ce genre. Pour garnir le mur extérieurement, on se servait de pierres rondes d'alluvion, qui sont aussi des pierres erratiques et proviennent des formations rocheuses les plus variées. Enfin, les petits cailloux, le gravier et le limon étaient employés pour tapisser le fond du tombeau, et pour boucher les trous et les fentes qui pouvaient se produire.

[1]) La Prusse occientale ne possède point de roches dures qui lui soient propres.

[2]) A en juger par tous les signes pétrographiques, ce sont très-probablement des fragments erratiques de vieux grès rouges de la formation dévonienne (old read sandstones).

Podane wyżéj rozmiary i kształt grobów skrzynkowych są prawidłowe. Niejednokrotnie jednak zdarzyło się nam tak pod jednym, jak i pod drugim względem natrafiać na rozmaite wyjątkowe zboczenia.

I tak, pod względem kształtów, widzimy najprzód napotykane niekiedy lekkie zwężenie, albo ukośne ucięcie przedniéj, otworowéj strony grobu, jak tego przykłady spostrzegamy między innémi na grobach pod NN. 5 i 6 cmentarzyska Gościeradz II. (Tabl. VII. fig. 7 i 9), i na grobie pod Nr. 2. cmentarza Jabłówko (Tabl. XIV. fig. 4).—Zboczenie takie wynikło tu widocznie tylko z braku płyt jednostajnéj długości, potrzebnych do budowy grobu [1]). W innym razie, spotkaliśmy także grób nadsztukowany tak, iż wnętrze jego wydaje się niby z przedziałką. Grób taki, znaleziony także na cmentarzysku Gościeradz II, wyobraża fig. 17 Tabl. VII. W jakim celu dodana tu była owa komórka, która urn w sobie nie zawiérała, odgadnąć trudno. Daleko godniejszém jeszcze uwagi jest zagadkowe, a jednak widocznie umyślne zboczenie od prawidłowego kształtu skrzynki, które spostrzegliśmy w grobie tegoż samego cmentarzyska (Gościeradz II.), wyobrażonym na fig. 3. Tabl. VII. W nim jedna z bocznych ścian skrzynki, po samym środku złamana jest wewnątrz tak, iż kształt tego grobu przedstawia niejakie podobieństwo do litery *K*. Grób tego samego kształtu odkryty był i po raz drugi przypadkowo w roku 1874 na cmentarzysku w Jabłówku (Tabl. XIV. fig. 6(4)). Spotykaliśmy nakoniec skrzynki zwykle wydłużone, jak tego przykłady widzimy na fig. 8. 16 i 18 Tabl. VII. Wydłużenie to wynikało, jak się zdaje, tylko z prostéj potrzeby pomieszczenia w grobie większéj ilości urn niż zwykle.

Pod względem rozmiarów grobów skrzynkowych, pomijając zwiększenie ich późniejsze

[1]) Rozmaite nieforemności, które widzimy w grobach, wyobrażonych na fig. 8, 16, 18, 19 i 20 Tabl. VII., a także na fig. 2 (Nr. 2) Tabl. XII i t. p., nie należy przyjmować za kształty wyjątkowe. Są one wypadkiem uszkodzeń, wyrządzonych w tych grobach pługiem.

Les mesures et la forme des tombeaux-caisses ci-dessus indiquées constituent la règle générale. Pourtant, il nous est arrivé de constater sous l'un et l'autre rapport d'assez nombreuses exceptions.

Ainsi, en ce qui concerne la forme, nous voyons d'abord que du côté de l'ouverture le tombeau parfois se retrécit ou est fermé obliquement. Nous en avons un exemple, entre autres, dans les tombeaux Nr. 5 et 6 du cimetière de Gościeradz II (Pl. VII fig. 7 et 9) et dans le tombeau N. 2 du cimetière de Jabłówko (Pl. XIV fig. 4). Cette obliquité provient ici évidemment de ce qu'on manquait de dalles de même longueur, pour construire le tombeau [1]). Dans d'autres cas, nous avons rencontré des tombeaux rallongés, de manière qu'ils semblent divisés par une cloison. La fig. 17 de la Pl. VII représente un de ces tombeaux, qui a été trouvé dans le cimetière de Gościeradz II. Il est difficile de dire pourquoi on à ménagé ici cette petite cellule, qui ne renfermait point d'urnes funéraires. Une modification énigmatique, mais évidemment intentionnelle, apportée à la forme ordinaire de la caisse, modification que nous avons remarquée dans un tombeau du même cimetière (Gościeradz II, Pl. VII, fig. 3), est encore plus digne d'attention. Là, l'une des parois latérales est brisée au milieu même, de manière que la forme du tombeau présente quelque ressemblance avec la lettre *K*. Une tombe de même espèce a été découverte, aussi par hasard, en 1874, dans le cimetière de Jabłówko (Pl. XIV, fig. 6 (4)). On trouve enfin des caisses régulièrement rallongées, comme nous le voyons fig. 8, 16 et 18 de la Pl. VII. Cet allongement paraît provenir tout simplement de la nécessité où l'on était de placer dans le tombeau une plus grande quantité d'urnes qu'à l'ordinaire.

Quant aux dimensions des tombeaux à cistes en pierres, sans nous arrêter aux agrandissements

[1]) Il ne faut point considérer comme des formes exceptionnelles les différentes irrégularités des tombeaux représentés Pl. VII fig. 8, 16, 18, 19 et 20, et Pl. XII fig. 2 (Nr. 2) etc. Ce ne sont que les résultats des détériorations causées dans ces tombeaux par le soc de la charrue.

w przypadkach tylko co wspomnianego nieprawidłowego wydłużenia skrzynki, a także i mierne zwiększenie całości grobu, jakie spotykamy n. p. w grobach pod Nr. 6 i 7 cmentarza w Jabłówku (Tabl. XIV. fig. 8 i 9), co spowodowaném zostało tąż samą potrzebą, przykład godny szczególniejszéj uwagi bardzo znacznego pod tym względem zboczenia natrafiliśmy raz tylko jeden we wsi Olszówce (w pow. starogardskim). Tu, na pograniczu téj wsi z ziemiami wsi Piły *(Peller - Mühle)*, na wzgórzu lewego wybrzeża rzeczułki Liszki (*Leske*) i nieopodal lasu fiskalnego barkowskiego, odkryto przypadkowo w r. 1856 grób, mający 6 metrów długości i 1,56 m. szérokości. Kształt poziomy i przekrój pionowy tego wyjątkowego pod względem niezwykłych rozmiarów grobu, przedstawiają fig. 4 i 5 Tabl. IV w $^1/_{50}$ naturalnéj wielkości. Ściany jego z każdéj strony ułożone są nie z płyt, lecz mają po 8 głazów wielkich, ustawionych wzdłuż (1—8; 1—8); po dwa takież głazy w szérz (1'—2'). Powierzchnia tych głazów od wnętrza grobu jest równa, chociaż bynajmniéj nieobrabiana, z zewnątrz zaś, bezkształtna. Przykrycie grobu stanowią także wielkie, wydłużone i nieobrobione bryły kamienne, spoczywające bezpośrednio na ścianach skrzynki. Dno wybrukowane jest niewielkiémi płaskatémi kamieniami różnych rozmiarów. Głazy, stanowiące ściany i nakrycie grobu, są tak wielkie, iż potrzeba 10—15 ludzi dla poruszenia ich z miejsca. Skrzynka ta grobowa, która dziś jeszcze pozostaje nie nadwerężona, w stanie, w jakim ją na fig. 4 i 5 według pomiarów w r. 1877 dokonanych na miejscu wyobraziliśmy, jak nam to opowiadali: dzisiejszy właściciel téj miejscowości p. J. Mena i p. A. Kantak z Piły, oraz kilku robotników, którzy byli obecni odkryciu, zawiérała w sobie przeszło 200 popielnic rozmaitéj wielkości. W niektórych z nich znajdywały się téż niekiedy wyroby metalowe i szklanne (paciorki). Wszystkie te naczynia zostały w części przez niedbałe i nieumiejętne obejście się z niemi przy wydobywaniu, na miejscu zniszczone, a w części, zaginęły razem z wyrobami po rozmaitych rękach.

du genre de celui que nous venons de signaler, ni à ceux qui résultent de l'élargissement du tombeau dans tous les sens, tel que nous le représentent les N. 6 et 7 du cimetière de Jabłówko (Pl. XIV, fig. 8 et 9) et que les mêmes besoins ont nécessités,— citons une exception à la règle générale particulièrement digne d'attention. Nous l'avons observée dans le village d'Olszówka (district de Starogród). Là, à la limite de ce village et du territoire du village de Piły (*Peller—Mühle*), sur une hauteur de la rive gauche de la petite rivière de la Liszka (*Leske*) et près de la forêt de Barki, appartenant à l'Etat, on a découvert par hasard, en 1856 un tombeau mesurant 6 mètres de long sur 1,56 m. de large. Les fig. 4 et 5 de la Pl. IV représentent à l'échelle de $^1/_{50}$ de sa grandeur naturelle, la vue horizontale et la coupe verticale de ce tombeau de dimensions extraordinaires. Ses parois ne sont pas formées de dalles, mais de 8 grosses pierres, dans le sens de la longueur (1 — 8 ; 1 — 8) et de 2 pierres semblables, dans le sens de la largeur (1'—2'). La surface de ces pierres est unie à l'intérieur, quoiqu'elles n'aient pas du tout été travaillées; elle est informe à l'extérieur. Le couvercle du tombeau consiste aussi en blocs de pierres, bruts et allongés, reposant immédiatement sur les parois de la caisse. Quant au fond, il est pavé de petites pierres plates, d'inégale grandeur. Les blocs formant les parois et le couvercle du tombeau sont si lourds qu'il faut 10 à 15 hommes pour les changer de place. Cette caisse tombale intacte jusqu'aujourd'hui, est représentée à la fig. 4 et 5 d'après les mesures prises sur place en 1877. Suivant Mr. J. Mena, propriétaire actuel de l'endroit, Mr. A. Kantak de Piła et quelques ouvriers, qui étaient présents lorsqu'on en a fait la découverte, cette caisse contenait plus de 200 urnes de diverse grandeur. Dans quelques-unes on a trouvé des objets travaillés de métal et de verre (perles). Tous ces vases ont été en partie détruits, au moment même où on les retirait du sol avec trop de négligence et de maladresse, et en partie perdus en passant dans différentes mains.

OBJAŚNIENIE TABLIC. EXPLICATION DES PLANCHES.

ZNAKI. SIGNES.

A. Naczynia grobowe: A. Vases funéraires:

Popielnice: ***Urnes***:

czarna: *noire*:

czerwona: *rouge*:

ryta bogato	ryta u szyi	z rowkiem	twarzowa	symbolowa	zgnieciona
gravée	*gravée autour du col*	*ornée d'une rainure*	*à visage*	*à symbole*	*écrasée.*

Podstawki: ***Soucoupes***:

czerwona:	czarna:
rouge	*noire.*

Ozdoby: ***Ornements***:

ucho	zausznica	ozdoby okrągłe
=		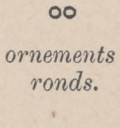
anse	*pendant d'oreilles*	*ornements ronds.*

B. Przedmioty w urnach znajdywane. B. Objets trouvés dans les urnes.

Wyroby: ***Objets***:

kamienne *de pierre*	bronzowe	żelazne	z kości	gliniane	szklanne	bursztynowe.
paleolityczne *paléolithiques*	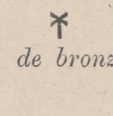	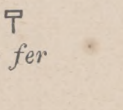		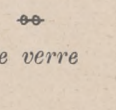	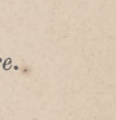	
neolityczne *néolithiques*	*de bronze*	*de fer*	*d'os*	*d'argile*	*de verre*	*d'ambre.*

Tablica I.

Mogiły kamienne.

A) TYPY SCHEMATYCZNE.

Fig. 1. Przekrój pionowo-podłużny mogiły kamiennéj.
k. — kopiec; **a.** — grób kamienny z popielnicami.

Fig. 2. Przekrój pionowo-poprzeczny takiéjże mogiły.
k. — kopiec; **a.** — grób.

Fig. 3. Rzut poziomy grobu mogił kamiennych, złożonego z brył płytowatych.

a. — piasek napełniający grób; **b. d.** — popielnice; **c.** — pokrywka zastępująca popielnicę. W popielnicach i w pokrywce wyroby bronzowe, żelazne i gliniane.

Fig. 4. Rzut poziomy grobu kamiennego, bezładnie ułożonego z brył stoczkowych.

a. a. a. a. — popielnice pogniecione.
Trzy płyty pokrywające grób oznaczone są kréskami.

—

B) CHEŁMY.

Fig. 5. Rzut poziomy pagórka z grobem kamiennym w jego szczycie.

P. P. P. P.— równina śród któréj wznosi się wzgórze; **a.** — grób kamienny obłożony kamieniami stoczkowémi.
A.—B. —kierunek przekroju wyobrażonego na figurze następnéj.

Fig. 6. Przekrój pionowy tegoż pagórka w kierunku linii **A.—B.**

a. — grób; **k.** — kamienie przykrywające grób; **p.** — warstwy dyluwijalne piasku; **l.** — takież warstwy gliniaste.

Fig. 7. Przekrój pionowy szczytu tegoż pagórka wraz z grobem kamiennym.

p. — piasek; **l.** — glina; **a.** — grób z popielnicami zgniecionemi; **k.** — kamienie.

—

Planche I.

Tumuli de pierres.

A) TYPES SCHÉMATIQUES.

Fig. 1. Coupe verticale longitudinale d'un tumulus de pierres.
k. — tumulus; **a.** — tombeau de pierres avec urnes.

Fig. 2. Coupe verticale transversale d'un autre tumulus pareil.
k. — tumulus; **a.** — tombeau.

Fig. 3. Projection horizontale d'un tombeau des tumuli de pierres, construit de blocs plats.

a. — sable comblant le tombeau; **b. d.** — urnes; **c.** — couvercle tenant lieu d'une urne. Les urnes et le couvercle contiennent des objets de bronze, de fer et d'argile.

Fig. 4. Projection horizontale d'un tombeau de pierres, irréguliérement construit de blocs de pierre roulés.

a. a. a. a. — urnes écrasées.
Les trois dalles qui recouvraient le tombeau sont indiquées par des petits traits.

—

B) CHEŁMY.

Fig. 5. Projection horizontale d'un monticule avec un tombeau de pierres à son sommet.

P. P. P. P. — plaine au milieu de laquelle s'élève le monticule; **a.** — tombeau de pierres entouré de pierres roulées.
A.—B. — direction de la coupe représentée sur la fig. suivante.

Fig. 6. Coupe verticale du même monticule dans la direction **A.—B.**

a. — tombeau; **k.** — pierres qui le couvrent; **p.** — couches diluviennes de sable; **l.** — couches d'argile de même origine.

Fig. 7. Coupe verticale du sommet du monticule et du tombeau de pierres.

p. — sable; **l.** — argile; **a.** — tombeau avec urnes écrasées; **k.** — pierres.

—

C) BRODNICA-GÓRNA.

Fig. 8. Widok ogólny mogiliska w Brodnicy-Górnéj, złożonego z 28 mogił kamiennych.

Fig. 9. Plan sytuacyjny tegoż mogiliska.

P. P. — mogilisko; **D. D. D.** — kotlina torfiasta; **L. L.** — jeziorka; **C.** — zabudowania na pustkowiu pod Wilkami.
I—28 — numera mogił kamiennych.
A.—B. kierunek przekroju dla figury następnéj.

Fig. 10. Przekrój pionowy wzgórza i mogiliska w kierunku linii **A.—B.**

p. — warstwy dyluwijalne piaskowe; **l.** — takież warstwy gliniaste, naprzemian z poprzedniemi ułożone, składają wzgórze mogiliska.
Inne znaki te same co na fig. 9.

Fig. 11. Rzut poziomy grobu w mogile Nr. 9 (ob. fig. 9).

W grobie napełnionym piaskiem znajdują się dwie popielnice (ob. tabl. II fig. 1 i 5). W popielnicy **a.** wyroby: kościany i gliniany i bronz (ob. II, 2, 3, 4).

Fig. 12. Rzut poziomy grobu w mogile Nr. 15.

Wewnątrz grobu cztéry popielnice (ob. Tab. II, fig. 9—12); obok nich w piasku kółka żelazne (II, 13).

Fig. 13. Rzut poziomy grobu w mogile Nr. 18.

W grobie trzy popielnice i pokrywka (**b**) zastępująca urnę (II, 14—16 i 19). W popielnicy **a.** paciorki szklanne (II, 17—18); w pokrywce **b.** wyrób żelazny (II, 20).

Tablica II.

Mogiły kamienne (c. d.).

BRODNICA-GÓRNA (dok.).

Z mogiły Nr. 9.

Fig. 1. Popielnica brudno-czerwona z szyją czarną. *W.* 300; *O.* 200; *D.* 140; *B.* 320 *).
Wyroby znalezione wewnątrz patrz niżéj: fig. 2, 3 i 4.

— 1*a*. Pokrywa od téjże urny odbudowana z ułamków.

Fig. 2. Ułamek kości z zastygłym na niéj naciekiem stopionego bronzu, znaleziony w téjże popielnicy.

*) *W.* oznacza wysokość naczynia; *O.* szérokość otworu; *D.* szérokość dna; *B.* szérokość brzuszca.
Wymiary tychże podane są w millimetrach.

C) BRODNICA-GÓRNA.

Fig. 8. Vue générale du champ de tumuli à Brodnica-Górna composé de 28 tumuli de pierres.

Fig. 9. Plan topographique du même champ.

P. P. — champ de tumuli; **D. D. D.** — tourbière **L. L.** — petits lacs; **C.** — constructions au lieu désert de Wilki.
I—28 — Nr s des tumuli de pierres.
A.—B. direction de la coupe representée dans la figure suivante.

Fig. 10. Coupe verticale du plateau et du champ tumulaire dans la direction de la ligne **A.—B.**

p. — couches diluviennes du sable; **l.** — couches analogues d'argile, alternant avec les précédentes et composant avec elles le plateau.
Les autres signes sont les mêmes que sur la fig. 9.

Fig. 11. Plan horizontal du tombeau du tumulus N. 9 (v.fig.9).

Le tombeau rempli de sable contient 2 urnes (v. Pl. II, fig. 1 et 5). Dans l'urne **a.** se trouvent des objets l'un d'os, l'autre d'argile et des restes de bronze. (v. II, 2, 3, 4).

Fig. 12. Plan horizontal du tombeau du tumulus N. 15.

A l'intérieur 4 urnes (v. Pl. II, fig. 9—12); à côté de celles ci, des anneaux de fer (II, 13) au milieu du sable.

Fig. 13. Plan horizontal du tombeau du tumulus N. 18.

A l'intérieur 4 urnes et un couvercle (**b**) tenant lieu d'urne (II, 14—16 et 19). L'urne **a.** contient des perles de verre (II, 17—18); le couvercle **b.** un objet de fer (v. II, 20).

Planche II.

Tumuli de pierres (suite.).

BRODNIGA-GÓRNA (fin.).

Tumulus N. 9.

Fig. 1. Urne rouge-sale, col noir.
h. 300; *b.* 200; *f.* 140; *p.* 320 *).
Objets trouvés dedans: voy: fig. 2, 3 et 4.

— 1*a*. Couvercle de la même urne reconstruit avec des fragments.

Fig. 2. Fragment d'os humain avec une croûte de bronze fondu et refroidi, attachée à sa surface, trouvé dans l'urne précédente.

*) *h.* signifie la hauteur du vase; *b.* le diamètre de la bouche; *f.* celui du fond; *p.* le diamètre de la panse.
Les mesures sont exprimées en millimètres.

Fig. 3. Paciorek kościany wyobrażony z dwóch stron, znaleziony w téjże popielnicy.
Fig. 4. Paciorek gliniany czarny znaleziony tamże.

Fig. 5. Popielnica ceglasto-czerwona.
W. 224; *O.* 194; *D.* 105; *B.* 290.
Fig. 5*a*. Pokrywa od téj popielnicy, odbudowana.
W. 65; *O.* 220.

Z mogiły Nr. 14.

Fig. 6. Popielnica szarawo-czarna.
W. 194; *O.* 145; *D.* 70; *B.* 243.
Fig. 7. Popielnica brudno-czerwona.
W. 310; *O.* 180; *D.* 140; *B.* 336.
— 7*a*. Pokrywa od téjże popielnicy.
W. 68; *O.* 210.
— 7*b*. Przekrój téjże pokrywy.
Fig. 8. Popielnica gliniasto-żółtawa, w części odbudowana.
W. 170; *O.* 165; *D.* ?; *B.* 270.

Z mogiły Nr. 15.

Fig. 9. Popielnica gliniasto-żółtawa.
W. 170; *O.* 140; *D.* 110; *B.* 223.
— 9a. Pokrywa od niéj takaż.
W. 40; *O.* 160.
Fig. 10. Popielnica gliniasto-żółtawa.
W. 172; *O.* 135; *D.* 105; *B.* 213.
Fig. 11. Popielnica gliniasto-żółtawa.
W. 140; *O.* 120; *D.* 90; *B.* 187.
— 11*a*. Pokrywa od niéj.
W. 90; *O.* 135.
Fig. 12. Popielnica gliniasto-żółtawa.
W. 123; *O.* 104; *D.* 65; *B.* 153.
— 12*a*. Pokrywa od niéj takaż.
W. 68; *O.* 165.
Fig. 13. Kółka żelazne, w piasku między popielnicami w grobie znalezione (ob. I, fig. 12).

Z mogiły Nr. 18.

Fig. 14. Popielnica jasno-czerwona z pokrywą.
W. 320; *O.* 235; *D.* 145; *B.* 370.
Fig. 15. Popielnica czarna z pokrywą, stojąca w podstawce wyobrażonéj w przekroju.
W. 190; *O.* 137; *D.* 100; *B.* 200.
Fig. 16. Popielnica brudno-czerwona.
W. 290; *O.* 242; *D.* 130; *B.* 363.
— 16*a*. Pokrywa od niéj takaż.
W. 90; *O.* 232.
Fig. 17. Paciorek ze szkła błękitnego, przetopiony w ogniu, znaleziony w téj popielnicy.
Fig. 18. Paciorek ze szkła błękitnego, z téjże popielnicy.
Fig. 19. Pokrywa czerwona zastępująca popielnicę.
W. 75; *O.* 185.
Fig. 20. Wyrób żelazny w téjże pokrywie między kośćmi znaleziony.

Fig. 3. Perle d'os trouvée dans la même urne, représentée de deux côtés.
Fig. 4. Perle d'argile, noire, trouvée dans la même urne.
Fig. 5. Urne rouge de brique.
h. 224; *b.* 194; *f.* 105; *p.* 290.
— 5*a*. Couvercle de cette urne, reconstruit.
h. 65; *b.* 220.

Tumulus N. 14.

Fig. 6. Urne noir-grisâtre.
h. 194; *b.* 145; *f.* 70; *p.* 243.
Fig. 7. Urne rouge-sale.
h. 310; *b.* 180; *f.* 140; *p.* 336.
— 7*a*. Couvercle de la même urne.
h. 68; *b.* 210.
— 7*b*. Coupe verticale de ce couvercle.
Fig. 8. Urne de couleur jaunâtre argileuse, en partie reconstruite.
h. 175; *b.* 165; *f.* ?; *p.* 270.

Tumulus N. 15.

Fig. 9. Urne d'un jaunâtre argileux.
h. 170; *b.* 140; *f.* 110; *p.* 223.
— 9*a*. Couvercle de cette urne, de même couleur.
h. 40; *b.* 160.
Fig. 10. Urne, de même couleur.
h. 172; *b.* 135; *f.* 105; *p.* 213.
Fig. 11. Urne de la même couleur.
h. 140; *b.* 120; *f.* 90; *p.* 187.
— 11*a*. Couvercle de celle-ci.
h. 90; *b.* 135.
Fig. 12. Urne de la même couleur.
h. 123; *b.* 104; *f.* 65; *p.* 153.
— 12*a*. Couvercle de celle-ci, même couleur.
h. 68; *b.* 165.
Fig. 13. Anneaux de fer, trouvés dans le sable entre les urnes du même tombeau (v. I, fig. 12).

Tumulus N. 18.

Fig. 14. Urne rouge-clair, avec couvercle.
h. 320; *b.* 235; *f.* 145; *p.* 370.
Fig. 15. Urne noire avec couvercle, reposant sur une soucoupe.
h. 190; *b.* 137; *f.* 100; *p.* 200.
Fig. 16. Urne rouge-sale.
h. 290; *b.* 242; *f.* 130; *p.* 363.
— 16*a*. Son couvercle, de la même couleur.
h. 90; *b.* 232.
Fig. 17. Une perle de verre bleu, fondue au feu, trouvée dans l'urne précédente.
Fig. 18. Perle de verre bleu, de la même urne.
Fig. 19. Couvercle rouge, tenant lieu d'une urne.
h. 75; *b.* 185.
Fig. 20. Un objet de fer trouvé dans la même urne au milieu des os calcinés.

Z mogiły Nr. 19.

Fig. 21. Popielnica brudno-czerwona.
W. 260; *O.* 185; *D.* 110; *B.* 318.

Fig. 22. Popielnica żółtawo-szara.
W. 270; *O.* 170; *D.* 130; *B.* 277.

Z mogiły Nr. 27.

Fig. 23. Popielnica żółtawo-szara, odbudowana z ułamków, z szyją wyrobioną w dwa ustępy.
W. 256; *O.* 180; *D.* 112; *B.* 288.

Przedmioty te znajdują się w Muzeum Towarzystwa naukowego w Toruniu. (B. Skc. III.)

Tablica III.

Mogiły kamienne (dok.).

A) BUCHWAŁD.

Z mogiły Nr. 1.

Fig. 1. Rzut poziomy mogiły kamiennéj zburzonéj.

A.—B. — Średnica obwodu mogiły i kierunek jéj przekroju na figurze następnéj.
c. c. — resztki kopca kamiennego.
D. D. — Wnętrze mogiły jeszcze przed laty kilku założone kamieniami.
E. — Wnętrze grobowiska zbudowanego z głazów stoczkowych.
a. a. a. — Popielnice pogniecione, ustawione w grupach bezładnych.
b. b. b. — resztki kamienne ścian grobowiska.
m. — Miejsce spaleniska.
P. P. — Pole otaczające mogiłę.

Fig. 2. Przekrój pionowy téjże mogiły, w kierunku linii **A. B.**

n. n. n. — linija domyślna piérwotnéj formy kopca.
p. p. — głazy domniemane kopca.
Inne oznaczenia te same co na fig. 1.

Fig. 3. } Pokrywka szarawo-czarna zastępująca popiel-
— 3*a*. } nicę. *W.* 50; *O.* 125.

Fig. 4. Szpila bronzowa znaleziona w téjże pokrywce.

Fig. 5. Pokrywka czerwona w połowie zniszczona.

Fig. 6. Ułamek popielnicy czerwonéj ze zdobieniem rytém.

Pig. 7. Pokrywka czerwona, wewnątrz czarna, zastępująca popielnicę.
W. 50; *O.* 165.

Fig. 8. Spód popielnicy szarawo-czarnéj.

Tumulus N. 19.

Fig. 21. Urne rouge-sale.
h. 260; *b.* 185; *f.* 110; *p.* 318.

Fig. 22. Urne gris-jaunâtre.
h. 270; *b.* 170; *f.* 130; *p.* 277.

Tumulus N. 27.

Fig. 23. Urne gris-jaunâtre, reconstruite avec des fragments; col façonné en deux retraits.
h. 256; *b.* 180; *f.* 112; *p.* 288.

Tous ces objets se trouvent au Musée de la Société scientifique polonaise de Thorn (B. Sec. III).

Planche III.

Tumuli de pierres (fin.).

A) BUCHWALD.

Tumulus N. 1.

Fig. 1. Projection horizontale d'un tumulus de pierres détruit.
A.—B. — Diamètre de la circonférence du tumulus et direction de sa coupe verticale, presentée dans la fig. suivante.
c. c. — débris du monticule de pierres.
D. D. — intérieur du tumulus, qui fut rempli de pierres, il y a quelques années.
E. — intérieur du tombeau construit de blocs de pierre roulés.
a. a. a. — Urnes écrasées, disposées en groupes desordonnés.
b. b. b. — débris des parois de pierres du tombeau.
m. — Traces d'un foyer.
P. P. — Champ entourant le tumulus.

Fig. 2. Coupe verticale du même tumulus dans la direction **A. B.**
n. n. n. — contour présumé du tumulus primitif.
p. p. — blocs présumés de celui-ci.
Les autres signes sont les mêmes que sur la fig. 1.

Fig. 3. } Couvercle noir grisâtre remplaçant l'urne.
— 3*a*. } *h.* 50; *b.* 125.

Fig. 4. Épingle de bronze trouvée dans ce couvercle.

Fig. 5. Couvercle rouge à moitié détruit.

Fig. 6. Fragment d'une urne rouge avec ornementation gravée.

Fig. 7. Couvercle tenant lieu d'urne, rouge à l'extérieur, noir à l'intérieur.
h. 50; *b.* 165.

Fig. 8. Fond d'une urne noir grisâtre.

Fig. 9. Fig. 10. Szczątki ozdób bronzowych (łańcuszka i blaszki), znalezione w téj popielnicy.

Fig. 11. Fig. 11*a*. Spód popielnicy szarawo-czarnéj.

Fig. 12. Odłam popielnicy jasno-czerwonéj.

Z mogiły Nr. 2 (zburzonéj).

Fig. 13. Hak bronzowy (haftka, agrafka), znaleziony pomiędzy skorupami pogniecionych popielnic.

— 13*a*. Tenże hak widziany z tyłu.

— 13*b*. Tenże z boku.

Fig. 14. Szczypczyki bronzowe
Fig. 15. Szpila bronzowa
} Znalezione pomiędzy skorupami pogniecionych popielnic.

Przedmioty te znajdują się w Muzeum Towarzystwa naukowego w Toruniu (B. Skc. III).

—

B) NAWRA.

Z mogiły kamiennéj przypadkowo rozkopanéj.

Fig. 16. Popielnica szarawo-czarna.
W. 250; *O.* 152; *D.* 116; *B.* 298.

— 16*a*. Pokrywa od niéj takaż.
W. 75; *O.* 230.

Fig. 17. Popielnica czerwona.
W. 200; *O.* 155; *D.* 100; *B.* 245.

Fig. 18. Pokrywka brudno-gliniana od innéj popielnicy zniszczonéj.
W. 75; *O.* 215.

Przedmioty te znajdują się w Zbiorze p. M. Sczanieckiego w Nawrze.

Tablica IV.

Groby kamienne skrzynkowe.

A) TYPY SCHEMATYCZNE.

Fig. 1. Rzut poziomy grobu kamiennego skrzynkowego.

W skrzynce w dole wykopanym zbudowanéj z płyt kamiennnych niegładzonych i obstawionéj z zewnątrz głazami stoczkowémi, znajdują się popielnice zewsząd otoczone piaskiem (**p**). W popielnicach przedmioty bronzowe, żelazne, kościane i szklanne.

Fig. 9. Fig. 10. Débris d'ornements de bronze (chainette et plaques) trouvés dans cette urne.

Fig. 11. Fig. 11*a*. Fond d'une autre urne noir-grisâtre.

Fig. 12. Fragment d'une urne rouge-clair.

Tumulus N. 2 (détruit).

Fig. 13. Agrafe de bronze,
— 13*a*. la même, vue de revers,
— 13*b*. la même, vue de côté.
Fig. 14. Pincette de bronze
Fig. 15. Épingle de bronze
} trouvées parmi les tessons des urnes écrasées.

Tous ces objets, provenant de Buchwald se trouvent au Musée de la Soc. scientifique de Thorn (B. Sec. III).

—

B) NAWRA.

De la fouille accidentelle d'un tumulus de pierres.

Fig. 16. Urne noir-grisâtre.
h. 250; *b.* 152; *f.* 116; *p.* 298.

— 16*a*. Son couvercle de la même couleur.
h. 75; *b.* 230.

Fig. 17. Urne rouge.
h. 200; *b.* 155; *f.* 100; *p.* 245.

Fig. 18. Couvercle, couleur d'argile sale, appartenant à une autre urne détruite.
h. 75; *b.* 215.

Ces objets se trouvent dans la collection de Mr. M. Sczaniecki à Nawra.

Planche IV.

Tombeaux à cistes en pierres.

A) TYPES SCHÉMATIQUES.

Fig. 1. Projection horizontale d'un tombeau à ciste en pierre.

Une caisse dans le sol, construite de dalles brutes et entourée de blocs de pierre roulés, contient des urnes ensevelies dans le sable (**p**). Dans l'intérieur des urnes se trouvent des objets de bronze, de fer, d'os et de verre.

Fig. 2. Przekrój pionowy podłużny tegoż grobu.

W przekroju popielnic widać przedmioty znajdujące się między kośćmi.

p. piasek napełniający w grobie przestrzeń wolną od popielnic.

Fig. 3. Przekrój pionowy poprzeczny tegoż grobu.

—

B) OLSZÓWKA.

Fig. 4. Rzut poziomy skrzynki grobowéj niezwykle wielkiéj, w r. 1856 przypadkowo odkrytéj.

1—8 głazy wielkie narzutowe, stanowiące podłużne ściany skrzynki.

1′—2′ takież głazy stanowiące jéj przyczółki.

Fig. 5. Przekrój pionowy podłużny téjże skrzynki.

Oznaczenia też same.

—

C) BARKA.

Fig. 6. Plan sytuacyjny dwóch cmentarzysk z grobami kamiennémi skrzynkowémi.

P.^{I} i **P.**^{II} — wzgórza z cmentarzyskami.
B. — błotko.
D. D. D. — doliny stanowiące dziś łąki.
A. — siedziba dworska.
d. d. — droga nowa przeprowadzona przez środek cmentarzyska.
m. m. — rów przecinający wzgórze cmentarne.
n. n. — droga polna.
a. — grób, z którego ocalono popielnicę (fig. 7).
Drobne czarne znaczki oznaczają groby zburzone na obu cmentarzyskach.

Fig. 7. Popielnica czerwona z pokrywą, jedyna ocalona z cmentarzyska P.^{II} po zburzeniu obu cmentarzysk (P.^{I} i P.^{II}).

W. 220; *O.* 113; *D.* 115; *B.* 28.

Znajduje się w Muzeum Towarzystwa naukowego w Toruniu (B. Skc. IV*a*).

Fig. 2. Coupe verticale longitudinale du même tombeau.

Les objets, qu'on trouve dans le urnes, sont indiqués sur les coupes de celles-ci.

p. sable remplissant l'espace intérieur laissé libre par les urnes.

Fig. 3. Coupe verticale transversale du même tombeau.

—

B) OLSZÓWKA.

Fig. 4. Projection horizontale de la caisse sépulcrale, d'une grandeur peu commune, découverte par accident en 1856.

1—8 gros blocs erratiques, formant les parois longitudinales de la caisse.

1′—2′ blocs semblables, formant ses parois transversales.

Fig. 5. Coupe verticale longitudinale de la même caisse.

Mêmes désignations.

—

C) BARKA.

Fig. 6. Plan topographique de deux cimetiéres avec les tombeaux à cistes en pierre.

P.^{I} et **P.**^{II} — deux collines avec cimetières.
B. — petit marais.
D. D. D. — vallons avec prairies.
A. — maison seigneuriale.
d. d. — le nouveau chemin tracé par le milieu du cimetière.
m. m. — fosse traversant la colline.
n. n. — chemin des champs.
a. — tombeau avec une urne préservée (fig. 7).
Les petits signes noirs indiquent les endroits des tombeaux détruits dans les deux cimetières.

Fig. 7. Urne rouge avec son couvercle, la seule qui ait été sauvée dans un de cimetiéres (P.^{II}) boulversés tous deux antérieurement.

h. 220; *b.* 113; *f.* 115; *p.* 28.

Cette urne se trouve au Musée de la Soc. scientifique de Thorn (B. Sec. IV*a*).

Tablica V.

Groby kamienne skrzynkowe (c. d.).

GOŚCIER.ADZ I.

Fig. 1. Plan cmentarzyska.

P. P. P. — Obszar cmentarzyska.
D. D. — dolina.
A. A. — wąwozy wypłukane przez potoki czasowe.
a. a. a. — Slady grobowisk zniszczonych.
b. b. b. — Miejsca napełnione spaleniskiem.
I i 2. — Groby zbadane (ob. fig. 2 i 3, a także Tab. VI, fig. 1—17); **3.** grobowisko zburzone, przy którém znaleziono naczynia gliniane i bronzy (VI, 18—20).
K. — Grób podkloszowy.

Fig. 2. Rzut poziomy grobu kamiennego skrzynkowego Nr. 1 (ob. fig. 1).

W grobie 9 popielnic (VI, 1 i 3—10), z których jedna twarzowa zawiérała bronz i żelazo (Tab. VI, fig. 1 i 2).

Fig. 3. Rzut poziomy grobu kamiennego skrzynkowego Nr. 2 (ob. fig. 1).

W grobie 7 popielnic (Tabl. VI, fig. 11—17), między którémi jedna twarzowa (T. VI, fi. 11, a, b, c, d).

Tablica VI.

Groby kamienne skrzynkowe (c. d,).

GOŚCIERADZ I (dok.).

Z grobu Nr. 1.

Fig. 1. Popielnica twarzowa czarna, z pokrywą takąż i naszyjnikiem żelaznym mocno utlenionym. W uszach zausznice z drutu bronzowego.
W. 230; *O.* 128; *D.* 105; *B.* 273.

Fig. 1*a*. Uszy z zausznicami od téjże popielnicy wielkości naturalnéj.

Uwaga. Naszyjnik żelazny na szyi téj popielnicy jest zupełnie podobny do znalezionego w innéj popielnicy na cmentarzysku w Dombrowie. Rysunek tego ostatniego, jako lepiéj zachowanego, będzie podany na swojém miejscu niżéj (ob. zeszyt II, Dombrowo).

Planche V.

Tombeaux à cistes en pierres (suite.).

GOŚCIERADZ I.

Fig. 1. Plan du cimetière.

P. P. P. — terrain occupé par le cimetière.
D. D. — vallon.
A. A. — ravins creusés par des torrents temporaires.
a. a. a. — traces de tombeaux détruits.
b. b. b. — endroit couvert de cendres et de charbons.
I et **2.** — tombeaux explorés (v. fig. 2 et 3, et Pl. VI, fig. 1—17); **3.** tombeau détruit, a côté duquel ou a trouvé des vases d'argile et des bronzes (v. VI, 18—20).
k. — tombeau sous cloche.

Fig. 2. Plan horizontal du tombeau à ciste en pierres N. 1 (v. fig. 1).

A l'intérieur 9 urnes (v. VI, 1, 3—10), dont une à visage, qui contenait des objets de bronze et de fer (Pl. VI, fig. 1, 2).

Fig. 3. Plan horizontal du tombeau à ciste en pierres N. 2 (v. fig. 1).

Dans son intérieur 7 urnes (v. Pl. VI, fig. 11—17), dont une est à visige (v. Pl. VI, fig. 11, a, b, c, d).

Planche VI.

Tombeaux à cistes en pierres (suite.).

GOŚCIERADZ I (fin.).

Tombeau N. 1.

Fig. 1. Urne à visage noire, avec son couvercle également noir, son collier de fer très rouillé et des anneaux de bronze passés dans ses orillons.
h. 230; *b.* 128; *f.* 105; *p.* 273.

Fig. 1*a*. Les orillons de cette urne avec leurs anneaux; grandeur naturelle.

Remarque. Le collier de fer qui entoure le col de cette urne est parfaitement semblable à celui qui a été trouvé sur une autre urne du cimetière de Dombrowo. Ce dernier, qui est mieux conservé, sera representé prochainement dans un dessin spécial (v. II livraison, Dombrowo).

Fig. 2. Szczątki łańcuszka i kółek od zausznic z drutu bronzowego, znalezione w popielnicy fig. 1.

Fig. 3. Popielnica czarna.
W. 144; *O.* 136; *D.* 96; *B.* 220.

Fig. 4. Popielnica czarna z pokrywą.
W. 160; *O.* 140; *D.* 110; *B.* 242.

Fig. 5. Popielnica czarna.
W. 180; *O.* 125; *D.* 105; *B.* 217.

Fig. 6. Popielnica czarna mała.
W. 70; *O.* 80; *B.* 55; *B.* 113.

Fig. 7. Popielnica szarawo-czarna.
W. 175; *O.* 150; *D.* 90; *B.* 222.

— 7*a*. Pokrywa od téjże popielnicy.
W. 75; *O.* 195.

Fig. 8. Popielnica szarawo-czerwona, z brzuszcem chropawym, szyją czarną, gładką.
W. 260; *O*, 200; *D.* 120; *B.* 302.

Fig. 9. Popielnica czarna w podstawce szarawéj, mała, z jedném uchem wielkiém.
W. 96; *O.* 72; *D.* 28; *B.* 87.

— 9*a*. Taż sama popielnica wyjęta z podstawki.

Fig. 10. Popielnica malutka, szarawo-czarna w podstawce.
W. 34; *O.* 36; *D.* 33; *B.* 52.

— 10*a*. Taż sama popielnica wyjęta z podstawki.

Z grobu Nr. 2.

Fig. 11. Popielnica twarzowa czarna z bogatą ornamentacyją rytą i wygniataną.
W. 255; *O.* 125; *D.* 120; *B.* 232.

— 11*a*. Część twarzowa téjże popielnicy, w $^1/_2$ naturalnéj wielkości.

— 11*b*. Taż sama popielnica z boku.

— 11*c*. „ „ z tyłu.

— 11*d*. Pokrywa téjże popielnicy odbudowana ze szczątków.

Fig. 12. Popielnica szarawo-czarna z ornamentacyją wygniataną.
W. 240; *O.* 110; *D.* 90; *B.* 180.

— 12*a*. Pokrywa od téjże popielnicy wyobrażona z boku.

— 12*b*. Taż sama pokrywa z góry.

Fig. 13. Popielnica szarawo-czarna ze zdobieniem wygniataném.
W. 190; *O.* 110; *D.* 100; *B.* 170.

Fig. 14. Popielnica czarna ze zdobieniem rytém.
W. 140; *O.* 100; D. 90; *B.* 180.

Fig. 14*a*. } Pokrywa od téjże popielnicy płaska, wyo-
— 14*b*. } brażona z boku i z góry.

Fig. 15. Naczyńko drobne, czarne, z jedném uchem.
W. 40; *O.* 32; *D.* 18; *B.* 50.

Fig. 16. } Popielnice szarawo-czarne w połowie odbu-
Fig. 17. } dowane z ułamków.

Z grobu Nr. 3.

Fig. 18. Naczynie gliniane brudno-czerwone.
W. 70; *O.* 120; *D.* 72; *B.* 120.

Fig. 2. Débris d'une chainette et de pendants d'oreilles de fil de bronze, trouvés dans l'urne fig. 1.

Fig. 3. Urne noire.
h. 144; *b.* 136; *f.* 96; *h.* 220.

Fig. 4. Urne noire avec son couvercle.
h. 160; *b.* 140; *f.* 110; *p.* 242.

Fig. 5. Urne noire.
h. 180; *b.* 125; *f.* 105; *p.* 217.

Fig. 6. Petite urne noire.
h. 70; *b.* 80; *f.* 55; *p.* 113.

Fig. 7. Urne noir-grisâtre.
h. 175; *b.* 150; *f.* 90; *p.* 222.

— 7*a*. Couvercle de cette urne.
h. 75; *b.* 195.

Fig. 8. Urne rouge-grisâtre, à panse raboteuse et à col noir lisse.
h. 260; *b.* 200; *f.* 120; *p.* 302.

Fig. 9. Petite urne noire à grande anse unique, placée dans une soucoupe grisâtre.
h. 96; *b.* 72; *f.* 28; *p.* 87.

— 9*a*. La même urne sans soucoupe.

Fig. 10. Trés petite urne noir-grisâtre dans une soucoupe.
h. 34; b. *b.* 36; *f.* 33; *p.* 52.

— 10*a*. La même urne retirée de sa soucoupe.

Tombeau N. 2.

Fig. 11. Urne à visage noire, avec une riche ornementation faite au trait et par impression.
h. 255; *b.* 125; *f.* 120; *p.* 232.

— 11*a*. Portion faciale de la même urne ($^1/_2$ gr. natur.)

— 11*b*. La même urne vue de côté.

— 11*c*. „ „ „ „ de derrière.

— 11*d*. Couvercle de cette urne reconstruit avec des fragments.

Fig. 12. Urne noir-grisâtre avec ornements par impression.
h. 240; *b.* 110; *f.* 90; p. 180.

— 12*a*. Couvercle de cette urne, vu de côté.

— 12*b*. Le même couvercle, vu d'en haut.

Fig. 13. Urne noir-grisâtre avec ornements par impression.
h. 190; *b.* 110; *f.* 100; *p.* 170.

Fig. 14. Urne noire avec ornements au trait.
h. 140; *b.* 100; *f.* 90; *p.* 180.

— 14*a*. } Couvercle plat de cette urne, vu de côté et
— 14*b*. } d'en haut.

Fig. 15. Un vase minuscule, noir, à anse unique.
h. 40; *b.* 32; *f.* 18; *p.* 50.

Fig. 16. } Urnes noir-grisâtre, à moitié reconstruites
Fig. 17. } avec leurs fragments.

Tombeau N. 3.

Fig. 18. Un vase d'argile rouge-sale.
h. 70; *b.* 120; *f.* 72; *p.* 120.

Fig. 19. Naczyńko takież, mniejsze.
W. 20; *O.* 70; *D.* 48; *B.* 70.
Fig. 20. Ogniwa łańcuszka bronzowego znalezionego przy grobie.

Wszystkie te przedmioty znajdują się w Muzeum Towarzystwa naukowego w Toruniu (B. Skc. IV*a*).

Tablica VII.

Groby kamienne skrzynkowe (c. d.).

GOSCIERADZ II.

Fig. 1. Plan sytuacyjny cmentarzyska.

P. — obszar cmentarzyska; **D. D.** — dolina; **D′** — łąka; **C.** — pole orne nieco nad łąką wywyższone; **A.—B.** — kierunek przekroju cmentarzyska na figurze następnéj ; **a.—b.** — miedza polna ułożona z kamieni.
Nr. **I—22** — groby kamienne skrzynkowe.

Fig. 2. Przekrój pionowy tegoż cmentarzyska w kierunku **A.—B.**

a. a. a. Wiérzchnia aluwialna warstwa; **p. p.** osady dyluwialne piaskowe; **l.** — takież osady gliniaste.
Inne znaki też same co na fig. 1.

Fig. 3. Grób pod Nr. 1.

Wewnątrz 13 popielnic przeważnie pogniecionych (Tab. VIII, fig. 1—9; między niemi jedna twarzowa (VIII, fig. 1); w innéj szczątki ozdób bronzowych i szklannych (VIII, fig. 7*a* i 7*b*).

Fig. 4. Grób Nr. 2.

Popielnic dwie (T. VIII, fig. 10 i 10*a*).

Fig. 5. Grób Nr. 3.

Wewnątrz kilka popielnic zniszczonych; niektórych ledwo ślady. Przednia strona grobu zniszczona.

Fig. 6. Grób Nr. 4.

Wewnątrz jedna popielnica wielka (T. VIII, 11).

Fig. 7. Grób Nr. 5.

Wewnątrz 4 popielnice (Tab. VIII, fig. 12—15).

Fig. 8. Grób Nr. 6.

Wewnątrz 8 popielnic przeważnie zgniecionych; w niektórych bronz i szkło (T. VIII, fig. 16—25). Jedna popielnica twarzowa (fig. 16).

Fig. 9. Grób Nr. 7.

Z dwoma popielnicami (T. VIII, fig. 26—27), w jednéj z nich szczątek ozdoby szklannéj (fig. 28).

Fig. 19. Un vase pareil, plus petit.
h. 20; *b.* 70; *f.* 48; *p.* 70.
Fig. 20. Anneaux d'une chainette de bronze, trouvés à côté du tombeau.

Tous ces objets se trouvent au Musée de la Soc. scientifique de Thorn (B. Sec. IV*a*).

Planche VII.

Tombeaux à cistes en pierres (suite.).

GOŚCIERADZ II.

Fig. 1. Plan topographique du cimetière.

P. — terrain occupé par le cimetière; **D. D.** — vallée; **D′** — prairie; **C.** — Champ cultivé, elevé un peu au dessus de la prairie; **A.—B.** — direction de la coupe figure 2; **a.—b.** — limite champètre faite de pierres.
N. **I—22** — tombeaux à cistes en pierres.

Fig. 2. Coupe verticale du même cimetière dans la direction **A.—B.**

a. a. a. — Couche supérieure alluviale; **p. p.** — couches diluviennes du sable; **l.** — couches pareilles d'argile.
Les autres signes sont le mêmes que sur la fig. 1.

Fig. 3. Tombeau N. 1.

Contient 13 urnes pour la plupart écrasées (v. Pl. VIII, fig. 1—9); parmi celles-ci une est à visage (VIII, 1); dans une autre se trouvent les débris d'objets d'ornements de bronze et de verre (VIII, 7*a*, 7*b*).

Fig. 4. Tombeau N. 2.

Avec 2 urnes (v. Pl. VIII, fig. 10 et 10*a*).

Fig. 5. Tombeau N. 3.

Sa partie antérieure est détruite. A l'intérieur plusieures urnes écrasées, et quelques débris des autres.

Fig. 6. Tombeau N. 4.

A l'intérieur une grande urne (v. Pl. VIII, fig. 11.

Fig. 7. Tombeau N. 5.

A l'intérieur 4 urnes (v. Pl. VIII, fig. 12—15).

Fig. 8. Tombeau N. 6.

A l'intérieur 8 urnes pour la plupart écrasées; plusieurs d'entre elles contenaient des objets de bronze et de verre (v. Pl. VIII, fig. 16—25). Une urne est à visage (*ibid* fig. 16).

Fig. 9. Tombeau N. 7.

Avec 2 urnes (v. Pl. VIII, fig. 26—27), dans l'une de celles-ci se trouvait un débris d'un objet d'ornement de verre (*ibid* fig. 28).

Fig 10. Grób Nr. 8.

Popielnic dwie; jedna z nich twarzowa zawiéra szczątek ozdoby bronzowéj (T. VIII, fig. 29—30).

Fig. 11. Grób Nr. 9.

Wewnątrz jedna popielnica zniszczona, zawiérająca bronz.

Fig. 12. Grób Nr. 10.

Wewnątrz dwie popielnice zniszczone.

Fig. 13. Grób Nr. 11.

Wewnątrz sześć zniszczonych popielnic; w jednéj z nich bronz.

Fig. 14. Grób Nr. 12.

Wewnątrz pięć popielnic przeważnie zgniecionych. W jednéj wielkiéj popielnicy ozdobionéj zausznicami bronzowémi znajdują się szczątki ozdób bronzowych i żelaznych (T. VIII, fig. 32—33). W innéj, zniszczonéj popielnicy, szczątki ozdób żelaznych (VIII, fig. 35). Jedna popielnica mała z uchem (VIII, fig. 34).

Fig. 15. Grób Nr. 13.

Wewnątrz 4 zniszczone popielnice; w jednéj z nich ułamki bronzu (Tab. IX, fig. 1*a*—*d*).

Fig. 16. Grób Nr. 14.

Wewnątrz 9 popielnic przeważnie zniszczonych. Dwie z nich zawiérały szczątki ozdób bronzowych i szpilę żelazną (T. IX, fig. 2—7). Przednia strona grobu nadwerężona.

Fig. 17. Grób Nr. 15.

Wewnątrz dwie zniszczone popielnice. Do przedniéj strony grobu przystawiona jest komórka próżna.

Fig. 18. Grób Nr. 16.

Wewnątrz 6 popielnic zniszczonych; w jednéj z nich szczątki ozdób bronzowych (T. IX, fig. 11 i 12). Skrzynka grobowa mocno naruszona.

Fig. 19. Grób Nr. 17.

Jedna strona skrzynki grobowéj mocno naruszona; wewnątrz znajdują się trzy popielnice zniszczone.

Fig. 20. Grób Nr. 18.

Skrzynka nadwerężona; wewnątrz popielnice zniszczone.

Tablica VIII.

Groby kamienne skrzynkowe (c. d.).

GOSCIERADZ II (c. d.).

Z grobu Nr. 1 (Tab. VII, fig. 3).

Fig. 1. Popielnica twarzowa szarawo-czarna z bogatą ornamentacyją rytą, w górnéj połowie odbudowana z ułamków.

Fig. 10. Tombeau N. 8.

Avec 2 urnes, dont une à visage, qui contenait un fragment d'objet d'ornement de bronze (v. Pl. VIII, fig. 29—30).

Fig. 11. Tombeau N. 9.

A l'intérieur une urne écrasée avec un fragment de bronze.

Fig. 12. Tombeau Nr. 10.

Avec 2 urnes en morceaux.

Fig. 13. Tombeau N. 11.

Avec 6 urnes écrasées, dont une contenait du bronze.

Fig. 14. Tombeau N. 12.

A l'intérieur 5 urnes pour la plupart écrasées. Une de celles-ci, grande et ornée d'anneaux de bronze passés dans ses orillons, contenait des objets d'ornement de bronze et de fer en fragments (v. Pl. VIII, fig. 32—33). Une autre urne ne renfermait que des restes d'ornements de fer (*ibid* fig. 35). Une petite urne à anse unique (*ibid* fig. 34).

Fig. 15. Tombeau N. 13.

Avec 4 urnes en fragments, dont une avait dedans des fragments du bronze (v. Pl. IX, fig. 1*a*—*d*).

Fig. 16. Tombeau N. 14.

Sa partie antérieure est endommagée. A l'intérieur 9 urnes pour la plupart détruites, dont 2 contenaient des objets d'ornement de bronze en débris et une épingle de fer (v. Pl. IX, fig. 2—7).

Fig. 17. Tombeau N. 15.

A son extrémité antérieure est ajoutée une cellule de pierres vide. La partie principale du tombeau contenait 2 urnes détruites.

Fig. 18. Tombeau N. 16.

La caisse sépulcrale est très endommagée. Dans son intérieur étaient 6 urnes détruites, dont une renfermait quelques débris d'objets d'ornement de bronze (v. Pl. IX, fig 11 et 12).

Fig. 19. Tombeau N. 17.

Un de ses côtés est très endommagé; à l'intérieur 3 urnes détruites.

Fig. 20. Tombeau N. 18.

La caisse endommagée contenait plusieurs urnes détruites.

Planche VIII.

Tombeaux à cistes en pierres (suite.).

GOŚCIERADZ II (suite.).

Tombeau N. 1 (v. Pl. VII, fig. 3).

Fig. 1. Urne à visage, noir-grisâtre; portion supérieure reconstruite avec ses fragments; riche ornementation gravée.

Fig. 2. Popielnica żółtawo-szara.
W. 270; *O.* 135; *D.* 120; *B.* 290.
Fig. 3. Popielnica gliniasto-żółtawa, połowa boczna.
Fig. 4. Pokrywa żółtawo-szara od popielnicy zniszczonéj.
W. 60; *O.* 220.
Fig. 5. Pokrywa żółtawo-szara od popielnicy zniszczonéj.
W. 48; *O.* 135.
Fig. 6. Pokrywa żółtawo-szara od popielnicy zniszczonéj.
W. 48; *O.* 152.
Fig. 7*a*. — 7*b*. Szczątki zausznic z drutu bronzowego z paciorkiem szklannym błękitnym, przetopionym w ogniu, znalezione między skorupami popielnicy zniszczonéj.
Fig 8. Popielnica szarawo-czarna z jedném uchem.
W. 140; *O.* 110; *D.* 50; *B.* 155.
Fig. 9. Popielnica czarna, takaż.
W. 160; *O.* 120; *D.* 80; *B.* 160.

Z grobu Nr. 2 (Tab. VII, fig. 4).

Fig. 10. Popielnica szarawo-czarna, mała, ozdobiona rytowaniem.
W. 130; *O.* 72(?); *D.* 65; *B.* 120.
— 10*a* Ozdoby ryte na brzuszcu téjże popielnicy.

Z grobu Nr. 4 (Tab. VII, fig. 6).

Fig. 11. Popielnica żółtawo-szara.
W. 240; *O.* 175; *D.* 120; *B.* 303.

Z grobu Nr. 5 (Tab. VII, fig. 7).

Fig. 12. Popielnica czarna z pokrywą, ozdobiona bogatą ornamentyką rytą.
W. 230; *O.* 70; *D.* 64; *B.* 168.
Fig. 13. Popielnica czarna, takaż.
W. 300; *O.* 90; *D.* 66; *B.* 168.
— 13*a*. Pokrywa od téjże urny.
W. 72; *O.* 64.
Fig. 14. Popielnica czarna z pokrywą, ozdobiona bogatą ornamentyką rytą.
W. 280; *O.* 100; *D.* 90; *B.* 248.
Fig. 15. Popielnica szarawo-czarna, zdobiona bogato, z pokrywą.
W. 210; *O.* 110; *D.* 68; *B.* 160.

Uwaga. Wszystkie cztéry popielnice tego grobu (fig. 12, 13, 14 i 15) znalezione w nim były o tyle skruszone, iż wyjęte z niego być nie mogły (ob. tekst). Pomiary przeto i rysunki tych popielnic dokonane zostały w samym grobie, przed ich poruszeniem. Pokrywki zaś wszystkie zdobyte zostały całe i mocne.

Z grobu Nr. 6. (Tab. VII, fig. 8).

Fig. 16. Popielnica twarzowa, szarawo-czarna; część górna odbudowana z ułamków.
Fig. 17 (*a. b. c.*) Szczątki zausznic z drutu bronzowego ze stopionymi paciorkami ze szkła błękitnego, z téjże popielnicy.
Fig. 18. Popielnica brudno-żółtawa, z pokrywą.
W. 230; *O.* 210; *B.* 130; *B.* 280.

Fig. 2. Urne gris-jaunâtre.
h. 270; *b.* 135; *f.* 120; *p.* 290.
Fig. 3. Urne d'un jaunâtre argileux; portion latérale.
Fig. 4. Couvercle gris-jaunâtre d'une urne détruite.
h. 60; *b.* 220.
Fig. 5. Couvercle gris-jaunâtre d'une urne détruite.
h. 48: *b.* 135.
Fig. 6. Couvercle gris-jaunâtre d'une urne détruite.
h. 48; *b.* 152.
Fig. 7*a*. — 7*b*. Débris de pendants d'oreilles en fil de bronze avec une perle de verre bleu, fondue au feu, trouvés parmi les tessons d'une urne détruite
Fig. 8. Urne noir-grisâtre à anse unique.
h. 140; *b.* 110; *f.* 50; p. 155.
Fig. 9. Urne noire à anse unique.
h. 160; *b.* 120; *f.* 80; *p.* 160.

Tombeau N. 2 (v. Pl. VII, fig. 4).

Fig. 10. Petite urne noir-grisâtre avec ornementation gravée.
h. 130; *b.* 72(?); *f.* 65: *p.* 120.
— 10*a*. Ornementation gravée sur la panse de cette urne.

Tombeau N. 4 (v. Pl. VII, fig. 6).

Fig. 11. Urne gris-jaunâtre.
h. 240; *b.* 175; *f.* 120; *p.* 303.

Tombeau N. 5 (v. Pl. VII, fig. 7).

Fig. 12. Urne noire avec son couvercle; riche ornementation gravée.
h. 230; *b.* 70; *f.* 64; *p.* 168.
Fig. 13. Urne noire, pareille.
h. 300; *b.* 90; *f.* 66; *p.* 168.
— 13*a*. Couvercle de cette urne.
h. 72; *b.* 64.
Fig. 14. Urne noire avec son couvercle; riche ornementation gravée.
h. 280; *b.* 100; *f.* 90; *p.* 248.
Fig. 15. Urne noir-grisâtre, richement ornée, avec son couvercle.
h. 210; *b.* 110; *f.* 68; *p.* 160.

Remarque. Ces 4 urnes (fig. 12—15) ont été trouvées écrasées à tel point, qu'il a été absolument impossible de les extraire entières du tombeau (v. le texte). Leur mensuration et leurs dessins ont donc été exécutés sur place, avant de les remuer. Leurs couvercles, au contraire, nous sont tous restés entiers.

Tombeau N. 6 (v. Tab. VII, fig. 8).

Fig. 16. Urne à visage, noir-grisâtre; portion supérieure reconstruite avec ses débris.
Fig. 17 (*a. b. c.*). Débris de pendants d'oreilles en fil de bronze avec des perles de verre bleu, fondues au feu: trouvés dans l'urne précédente.
Fig. 18. Urne jaunâtre-sale, avec son couvercle.
h. 230; *b.* 210; *f.* 130; *p.* 280.

Fig. 19. Popielnica brudno-żółtawa.
W. 215; *O.* 210; *B.* 105; *B.* 290.

Fig. 20. (*a.* i *b.*) Szczątki zausznic bronzowych ze stopionémi paciorkami ze szkła błękitnego, z téjże popielnicy.

Fig. 21. Popielnica szarawo-czarna.
W. 190; *O.* 165; *D.* 90; *B.* 213.

Fig. 22. Pokrywa od popielnicy zniszczonéj, ciemno-szara, barwy błotnéj.
W. 40; *O.* 230.

Fig. 23.
Fig. 24. } Popielnic żółtawo-szarych ułamki boczne.

Fig. 25. Ułamek zausznicy z drutu bronzowego z paciorkiem ze szkła błękitnego.

Z grobu Nr. 7 (Tab. VII, fig. 9).

Fig. 26. Ułamek popielnicy żółtawo-szaréj.

Fig. 27. Popielnica czarna, jednoucha, z pokrywą gliniasto-żółtawą.
W. 110; *O.* 80; *D.* 66; *B.* 150.

Fig. 28. Paciorek ze szkła błękitnego, przetopiony w ogniu, z téjże popielnicy.

Z grobu Nr. 8 (Tabl. VII, fig. 10).

Fig. 29. Popielnica twarzowa czarna z pokrywą, odbudowana w części z ocalonych ułamków.

Fig. 30. Szczątek ozdoby bronzowéj z téjże popielnicy.

Fig. 31. Pokrywa gliniasto-żółtawa od popielnicy zniszczonéj.
W. 48; *O.* 120.

Z grobu Nr. 12 (Tab. VII, fig. 14).

Fig. 32. Popielnica czerwona z kółkami bronzowemi w uszach.
W. 230; *O.* 190; *D.* 140; *B.* 330.

Fig. 33. (*a. b. c.*) Szczątki ozdoby żelaznéj (*a*) i zausznic z drutu bronzowego (*b.* i *c.*) znalezione w téj urnie.

Fig. 34. Popielnica szarawo-czarna, mała, jednoucha, z pokrywką.
W. 100; *O.* 90; *D.* 60; *B.* 120.

Fig. 35. Szczątki ozdób żelaznych z popielnicy zniszczonéj.

Przedmioty te, z wyjątkiem fig. 12—15, z których tylko pokrywki zostały ocalone, znajdują się w Muzeum Towarzystwa naukowego w Toruniu (B. Skc. IV*a*).

Fig. 19. Urne jaunâtre-sale.
h. 215; *b.* 210; *f.* 105; *p.* 290.

Fig. 20 (*a. b.*). Débris de pendants d'oreilles de bronze avec des perles de verre bleu fondues au feu: trouvés dans cette urne.

Fig. 21. Urne noir-grisâtre.
h. 190; *b.* 165; *f.* 90; *p.* 213.

Fig. 22. Couvercle d'une urne détruite; couleur de boue, grise foncée.
h. 40; *b.* 230.

Fig. 23.
Fig. 24. } Parties latérales d'urnes grisesjaunâtres.

Fig. 25. Fragment d'un pendant d'oreilles de fil de bronze avec une perle de verre bleu.

Tombeau N. 7 (v. Pl. VII, fig. 9).

Fig. 26. Fragment d'une urne gris-jaunâtre.

Fig. 27. Urne noire à anse unique avec son couvercle jaunâtre-argileux.
h. 110; *b.* 80; *f.* 66; *p.* 150.

Fig. 28. Perle de verre bleu, fondue au feu, trouvée dans cette urne.

Tombeau N. 8 (v. Pl. VII, fig. 10).

Fig. 29. Urne à visage noire, avec son couvercle; en partie reconstruite avec ses fragments.

Fig. 30. Un fragment d'ornement de bronze trouvé dans cette urne.

Fig. 31. Couvercle jaunâtre-argileux d'une urne détruite.
h. 48; *b.* 120.

Tombeau N. 12 (Pl. VII, fig. 14).

Fig. 32. Urne rouge avec des anneaux de bronze passés dans ses orillons.
h. 230; *b.* 190; *f.* 140; *p.* 330.

Fig. 33 (*a. b. c.*). Débris d'un objet d'ornement de fer (*a*) et dependants d'oreilles en fil de bronze (*b. c.*), trouvés dans cette urne.

Fig. 34. Petite urne noir-grisâtre, à anse unique avec son couvercle.
h. 100; *b.* 90; *f.* 60; 120.

Fig. 35. Débris d'ornements de fer, trouvés dans une urne détruite.

Tous ces objets, ceux des fig. 12—13 exceptés, se trouvent au Musée de la Soc. scientifique de Thorn (B. Sec. IV*a*).

Tablica IX.

Groby kamienne skrzynkowe (c. d.).

A) GOSCIERADZ II (dok.).

Z grobu Nr. 13 (Tab. VII, fig. 15).

Fig. 1. (*a—d*) Szczątki zausznic z drutu bronzowego z popielnicy zniszczonéj.

Z grobu Nr. 14 (Tab. VII, fig. 16).

Fig. 2. Popielnica czarna.
W. 216; *O.* 184; *D.* 104; *B.* 304.

Fig. 3. (*a. b.*) Bryłki bronzu stopionego znalezione w téjże popielnicy.

Fig. 4. (*a. b. c.*) Szczątki łańcuszków bronzowych z téjże popielnicy.

Fig. 5. Szczątek zwoju spiralnego bronzowego z téjże popielnicy.

Fig. 6. (*a. b.*) Szczątki kółek od zausznic z drutu bronzowego, z téjże popielnicy.

Fig. 7. Szpila żelazna w kształcie węża, z téjże popielnicy.

Fig. 8. — 8*a*. Pokrywka gliniasto-żółtawa w kształcie krążka od popielnicy zniszczonéj, wyobrażona z góry i z boku. Średnica = 152; grubość = 8.

Fig. 9. Pokrywka gliniasto-żółtawa z czubkiem, od popielnicy zniszczonéj.
W. 64; *O.* 96.

Z grobu Nr. 16 (Tab. VII, fig. 18).

Fig. 10. Pokrywka żółtawo-szara od popielnicy zniszczonéj.
W. 44; *O.* 152.

Fig. 11. (*a. d.*) Ułamki ozdób z drutu bronzowego znalezione w popielnicy zniszczonéj.

Fig. 12. (*a—b.*) Szczątki paciorków szklannych od zausznic, stopione na ułamkach kółek z drutu bronzowego.

—

B) BRALEWNICA.

Z grobu Nr. 1.

Fig. 13. (*a—c.*) Pokrywka szarawo-czarna od popielnicy zniszczonéj, ze zdobieniem rytém, wyobrażona w profilu (*a*), z góry (*b*) i z dołu (*c*).
W. 56; *O.* 118.

Z grobu Nr. 2.

Fig. 14. (*a* i *b*) Pokrywka szarawo-czarna od zniszczonéj popielnicy: **a.** — w profilu; **b.** — z góry.
W. 24; *O.* 75.

Fig. 15. (*a* i *b*) Pokrywka czarna, z ozdobą rytą, od popielnicy zniszczonéj: **a.** — w profilu; **b.** — z góry.
W. 24; *O.* 112.

Planche IX.

Tombeaux à cistes en pierres (suite.).

A) GOŚCIERADZ II (fin.).

Tombeau N. 13 (v. Pl. VII, fig. 15).

Fig. 1 (*a—d*). Fragments de pendants d'oreilles en fil de bronze trouvés dans une urne détruite.

Tombeau N. 14 (v. Pl. VII, fig. 16).

Fig. 2. Urne noire.
h. 216; *b.* 184; *f.* 104; *p.* 304.

Fig. 3. (*a. b.*) Petits morceaux de bronze fondu, trouvés dans la même urne fig. 2.

Fig. 4. (*a. b. c.*) Fragments de chainettes de bronze, trouvés dans la même urne.

Fig. 5. Un fragment d'une spirale de bronze, trouvé dans la même urne.

Fig. 6. (*a. b.*) Débris d'anneaux de pendants d'oreilles en fil de bronze, trouvés dans la même urne.

Fig. 7. Epingle de fer en forme de serpent, trouvée dans la même urne.

Fig. 8. — 8*a*. Couvercle jaunâtre-argileux en forme de disque d'une urne détruite, representé d'en haut et de côté. Diamètre = 152; paisseur = 8.

Fig. 9. Couvercle jaunâtre-argileux, avec un bouton, d'une urne détruite.
h. 64; *b.* 96.

Tombeau N. 16 (v. Pl. VII, fig. 18).

Fig. 10. Couvercle gris-jaunâtre d'une urne détruite.
h. 44; *b.* 152.

Fig. 11 (*a. d.*). Fragments d'ornements en fil de bronze, trouvés dans une urne détruite.

Fig. 12. (*a. b.*) Débris de perles de verre de pendants d'oreilles, fondues au feu sur des fragments des anneaux de fil de bronze.

—

B) BRALEWNICA.

Tombeau N. 1.

Fig. 13. (*a—c.*) Couvercle noir-grisâtre d'une urne détruite, avec ornamentation gravée; vu de profil (*a*), d'en haut (*b*) et d'en bas (*c*).
h. 56; *b.* 118.

Tombeau N. 2.

Fig. 14. (*a. b.*) Couvercle noir-grisâtre d'une urne détruite: **a.** vu de profil, **b.** vu d'en haut.
h. 24; *b.* 75.

Fig. 15. (*a. b.*) Couvercle noir avec ornementation gravée, d'une urne détruite: **a.** vu de profil, **b.** vu d'eu haut
h. 24; *b.* 112.

Z grobu Nr. 3.

Fig. 16. Ułamek popielnicy żółtawo-szaréj.

Z grobu Nr. 4.

Fig. 17. Ułamek popielnicy brudno-czerwonéj z uchem.

Z grobu Nr. 5.

Fig. 18. Popielnica czarna, z piękném ozdobieniem, odbudowana z ułamków.

W. 256(?); *O.* 108; *D.* (?); *B.* 256.

Fig. 19. Popielnica szarawo-czarna zdobiona na brzuszcu.

W. 272; *O.* 160; *D.* 104; *B.* 322.

Z grobu Nr. 6.

Fig. 20. (*a* i *b*) Pokrywa żółtawo-gliniana, krążkowata, od popielnicy zniszczonéj: **a.** w profilu, **b.** z góry. Średnica = 136; grubość = 10.

Z grobu Nr. 7.

Fig. 21 (*a* i *b*) Pokrywka żółtawo-szara od popielnicy zniszczonéj, ze zdobieniem rytém: **a.** w profilu, **b.** z góry.

—

C) PRZYRÓWKO.

Fig. 22. Popielnica czarna odbudowana z ułamków, bogato zdobiona.

W. 108(?); *O.* 196; *D.* (?); *B.* 176.

Fig. 22*a*. Część ozdoby wgniatanéj na téjże popielnicy wielkości naturalnéj.

Wszystkie przedmioty wyobrażone na téj tablicy znajdują się w Muzeum Towarzystwa naukowego w Toruniu. (B. Skc. IV*a*).

Tablica X.

Groby kamienne skrzynkowe (c. d.).

KLOC.

Fig. 1. Plan sytuacyjny cmentarzyska.

P. P. — Cmentarzysko. **D. D.** — zagłębie u podnóża tegoż, nad brzegiem jeziora. **L. L.** — jezioro Lesznowskie.

Nra **11, 12, 20.** — groby zbadane; Nra **1—10, 13—19** i **21—25**, — grobowiska zburzone.

a. a. a. — ślady grobowisk dawno zburzonych.

A—B. — kierunek przekroju na fig. następnéj.

Fig. 2. Przekrój pionowy cmentarzyska.

p. — warstwy piasków dyluwialnych; **l.** — warstwy dyluwialne gliniaste.

Znaczenie innych liter i liczb te same co na fig. 1.

Tombeau N. 3.

Fig. 16. Fragment d'une urne gris-jaunâtre.

Tombeau N. 4.

Fig. 17. Fragment d'une urne rouge-sale à anse.

Tombeau N. 5.

Fig. 18. Urne noire, ornementée, reconstruite avec des fragments.

h. 256(?); *b.* 108; *f.* (?); *p.* 256.

Fig. 19. Urne noir-grisâtre, ornementée sur la panse.

h. 272; *b.* 160; *f.* 104; *p.* 322.

Tombeau N. 6.

Fig. 20. (*a. b.*) Couvercle jaunâtre-argileux, en forme de disque, d'une urne détruite: **a.** vu de profil, **b.** vu d'en haut. Diamètre = 136; épaisseur = 10.

Tombeau N. 7.

Fig. 21. (*a. b.*) Couvercle gris-jaunâtre d'une urne détruite, avec ornementation gravée: **a.** vu de profil, **b.** vu d'en haut.

—

C) PRZYRÓWKO.

Fig. 22. Urne noire reconstruite avec ses fragments, richement ornementée.

h. 108(?); *b.* 196; *f.* (?); *p.* 176.

Fig. 22*a*. Une portion de cette ornementation (gr. natur.).

Tous les objets représentés sur cette Planche se trouvent au Musée de la Soc. scientifique de Thorn (B. Sec. IV*a*).

Planche X.

Tombeaux à cistes en pierres (suite.).

KLOC.

Fig. 1. Plan topographique du cimetière.

P. P. — Cimetière. **D. D.** — enfoncement au pied de celui-ci, au bord du lac. **L. L.** Lac de Lesznowo.

N^ros **11, 12, 20.** — tombeaux explorés; N^ros **1—10, 13—19** et **21—25**, — tombeaux détruits.

a. a. a. — traces de tombeaux détruits depuis longtemps.

A.—B.—direction de la coupe de la fig. suivante.

Fig. 2. Coupe verticale du cimetière.

p. — couches diluviennes du sable; **l.** — couches diluvennes d'argile.

Signification des autres lettres et nombres, comme précédemment.

Z grobu Nr. 11.

Fig. 3. Popielnica szarawo-czarna z pokrywą.
W. 200; *O.* 95; *D.* 85; *B.* 170.

Z grobu Nr. 12.

Fig. 4. Popielnica brudno-czerwona, zdobiona.
W. 245; *O.* 165; *D.* 100; *B.* 263.

— 4*a*. Pokrywka zdobiona od téjże popielnicy, wyobrażona z góry.
W. 40; *O.* 185.

Fig. 5. Popielnica brudno-czerwona zdobiona u szyi.
W. 300; *O.* 200; *D.* 130; *B.* 365.

Fig. 6. Popielnica czarna, z jedném uchem.
W. 170; *O.* 180; *D.* 90; *B.* 286.

Fig. 7. Ułamek popielnicy gliniasto-żółtawéj, zdobionéj.

Fig. 8. Ułamek pokrywy żółtawo-szaréj, zdobionéj, od popielnicy zniszczonéj.

Z grobu Nr. 13.

Fig. 9. Popielnica czarna. Ułamek od brzuszca.

Fig. 10. Ułamek kółka żelaznego znaleziony w témże grobowisku.

Z grobu Nr. 15.

Fig. 11. Ułamek popielnicy żółtawo-szaréj.

Z grobu Nr. 20.

Fig. 12. Popielnica gliniasto-żółtawa z pokrywą.
W. 195; *O.* 120; *D.* 85; *B.* 216.

Fig. 13. Popielnica brudno-żółtawa.
W. 245; *O.* 175; *D.* 115; *B.* 245.

Fig. 14. — 14*a*. Pokrywa krążkowata od popielnicy zniszczonéj, widziana w profilu i z góry.

Przedmioty te znajdują się w Muzeum Towarzystwa naukowego w Toruniu (B. Skc. IV*a*).

Tombeau N. 11.

Fig. 3. Urne noir-grisâtre avec couvercle.
h. 200; *b.* 95; *f.* 85; *p.* 170.

Tombeau N. 12.

Fig. 4. Urne rouge-sale ornementée.
h. 245; *b.* 165; *f.* 100; *p.* 263.

— 4*a*. Couvercle orné de cette urne, vu d'en haut.
h. 40; *b.* 185.

Fig. 5. Urne rouge-sale, ornementé au col.
h. 300; *b.* 200; *f.* 130; *p.* 365.

Fig. 6. Urne noire, à anse unique.
h. 170; *b.* 180; *f.* 90; *p.* 286.

Fig. 7. Fragment d'une urne jaunâtre-argileux, ornementée.

Fig. 8. Fragment d'un couvercle gris-jaunâtre, orné, appartenant à une urne détruite.

Tombeau N. 13.

Fig 9. Urne noire, fragment de la panse.

Fig. 10. Fragment d'un anneau de fer trouvé dans ce tombeau.

Tombeau N. 15.

Fig. 11. Fragment d'une urne gris-jaunâtre.

Tombeau N. 20.

Fig. 12. Urne jaunâtre-argileux avec couvercle.
h. 195; *b.* 120; *f.* 85; *p.* 216.

Fig. 13. Urne jaunâtre-sale.
h. 235; *b.* 175; *f.* 115; *p.* 245.

Fig. 14. — 14*a*. Couvercle en disque d'une urne détruite, vu de profil et d'en haut.

Ces objets se trouvent au Musée de la Soc. scientifique de Thorn (B. Sec. IV*a*).

Tablica XI.

Groby kamienne skrzynkowe (c. d.).

A) TOPÓLNO.

Fig. 1. Popielnica czarna, mała, w podstawce.
W. 84; *O.* 60; *D.* (?); *B.* 90.
Podstawka *W.* 40; *O.* 165.

Fig. 2. Ułamek kółka żelaznego znaleziony w téjże popielnicy.

—

B) BELNO.

Fig. 3. Popielnica szarawo-czarna, bogato zdobiona, spód odbudowany z ułamków.

—

Planche XI.

Tombeaux à cistes en pierres (suite.).

B) TOPÓLNO.

Fig. 1. Petite urne noire, dans une soucoupe.
h. 84; *b.* 60; *f.* (?); *p.* 90.
Sou coupe: *h.* 40; *b.* 165.

Fig. 2. Fragment d'un anneau de fer trouvé dans cette urne.

—

B) BELNO.

Fig. 3. Fond d'une urne noir-grisâtre, richement ornementée, reconstruit avec des fragments.

—

C) BANKOWO.

Fig. 4. Popielnica brudno-czerwona.
W. 232; *O.* 144; *D.* 104; *B.* 256.

— 4*a*. Pokrywa takaż od téjże popielnicy.
W. 80; *O.* 178.

Fig. 5. Popielnica brudno-czerwona, spód odbity.
W. 250 (?); *O.* 186; *D.* (?); *B.* 286.

— 5*a*. Pokrywa od téjże popielnicy tegoż koloru.
W. 80; *O.* 212.

Fig. 6. Popielnica brudno-czerwona.
W. 176; *O.* 116; *D.* 84; *B.* 208.

— 6*a*. Pokrywa od téjże popielnicy tegoż koloru.
W. 48; *O.* 88.

—

D) WARLUBIE.

Fig. 7. Popielnica brudno-czerwona.
W. 275; *O.* 185; *D.* 120; *B.* 282.

Fig. 8. Popielnica brudno-czerwona, zdobiona u spodu szyi.
W. 350; *O.* 200; *D.* 100; *B.* 328.

Fig. 9. Pokrywa ceglasto-czerwona od popielnicy zniszczonéj.
W. 55; *O.* 155.

Fig. 10. Naczyńko czarne, małe, z jednym uchem, zastępujące popielnicę.
W. 76; *O.* 60; *D.* 40; *B.* 103.

Fig. 11. Takież naczyńko malutkie, czerwone.
W. 65; *O.* 58; *D.* 35; *B.* 80.

Fig. 12. — 12*a*. — 12*b*. Zausznice z drutu bronzowego z paciorkami glinianémi, znalezione między skorupami zniszczonéj popielnicy.

Fig. 13. Szczypczyki żelazne, nadłamane, tamże znalezione.

Przedmioty wyobrażone na figurach 1—3 znajdują się w Muzeum Towarzystwa naukowego w Toruniu (B. Skc. IV*a*); na 4—6 w zbiorze p. Scharlock'a w Grudziądzu; na fig. 8—10 w zbiorze p. Falck'a, tamże.

C) BANKOWO.

Fig. 4. Urne rouge-sale.
h. 232; *b.* 144; *f.* 104; *p.* 256.

— 4*a*. Couvercle de cette urne, de même couleur.
h. 80; *b.* 178.

Fig. 5. Urne rouge-sale, à fond brisé.
h. 205 (?); *b.* 186; *f.* (?); *p.* 286.

— 5*a*. Couvercle de cette urne, même couleur.
h. 80; *b.* 212.

Fig. 6. Urne rouge-sale.
h. 186; *b.* 116; *f.* 84; *p.* 208.

Fig. 6*a*. Couvercle de cette urne, de même couleur.
h. 48; *b.* 88.

—

D) WARLUBIE.

Fig. 7. Urne rouge-sale.
h. 275; *b.* 185; *f.* 120; *p.* 282.

Fig. 8. Urne rouge-sale, ornementée au dessous du col.
h. 350; *b.* 200; *f.* 100; *p.* 328.

Fig. 9. Couvercle rouge-brique d'une urne détruite.
h. 55; *b.* 155.

Fig. 10. Petit vase noir à anse unique, tenant lieu d'une urne.
h. 76; *b.* 60; *f.* 40; *p.* 103.

Fig. 11. Petit vase pareil, rouge.
h. 65; *b.* 58; *f.* 35; *p.* 80.

Fig. 12. — 12*a*. — 12*b*. Pendants d'oreilles en fil de bronze avec des perles de verre, trouvés parmi les tessons d'une urne détruite.

Fig. 13. Pincette de fer, endommagée, trouvée dans la même urne.

Les objets représentés fig. 1—3 se trouvent au Musée de la Société scientifique de Thorn (B. Sec. IV*a*); ceux de la fig. 4—6 dans la collection de Mr. Scharlock à Graudenz; ceux de la fig. 8—10 dans la collection de Mr. Falck dans la même ville.

Mogiły kamienne. Tumuli en pierres.

A.

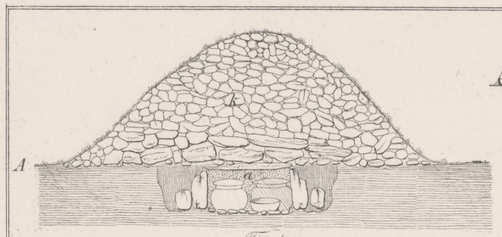

Fig. 1.

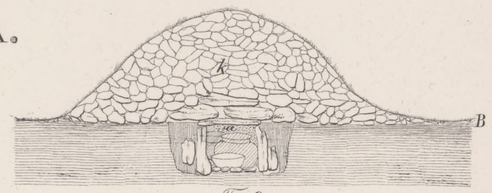

Fig. 2.

Skala=1:100
0 1 2 3 4 5 M

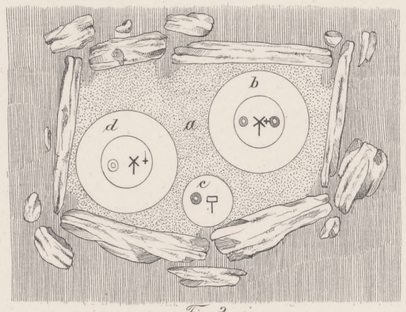

Fig. 3.

Skala=1:30
0 0,30 0,60 0,90 0,120 0,150 M.

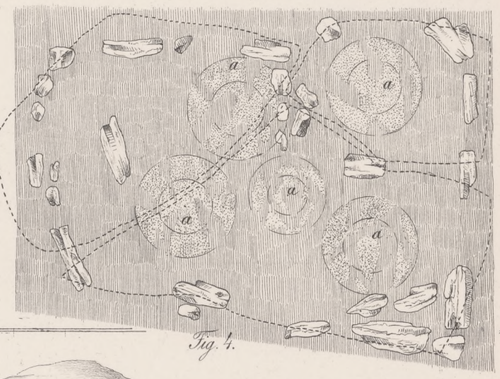

Fig. 4.

Fig. 8.

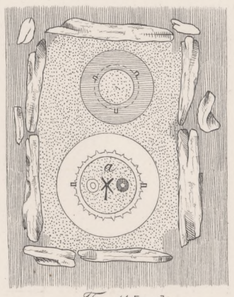

Fig. 11. [№ 9]

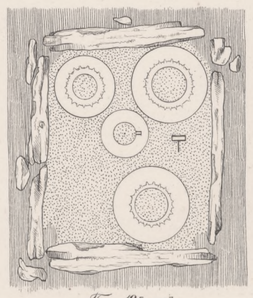

Fig. 12. [№ 15]

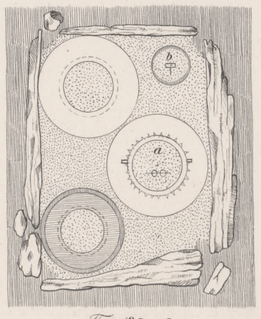

Fig. 13. [№ 18]

B.

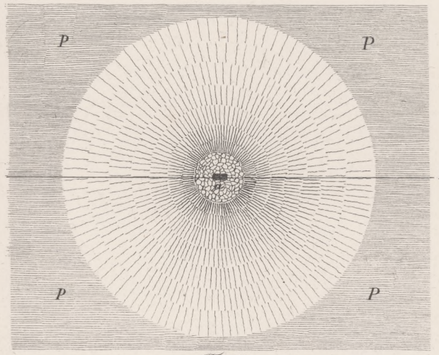

Fig. 5.

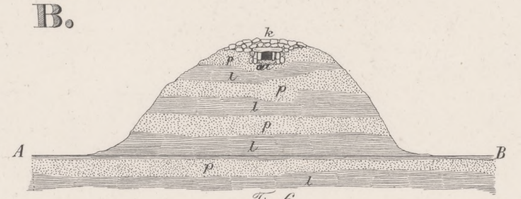

Fig. 6.

Skala - 1:1000
0 10 20 30 40 50 M.

Fig. 7.

Skala=1:100
0 1 2 3 4 5 M.

C.

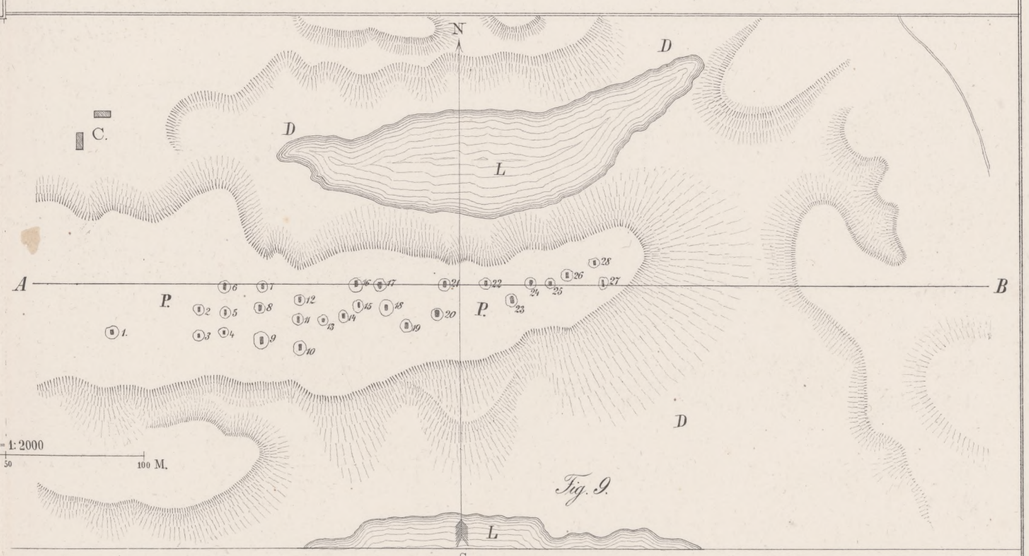

Fig. 9.

Skala - 1:2000
0 10 20 30 40 50 100 M.

Skala - 1:30
0 0,30 0,60 0,90 M.

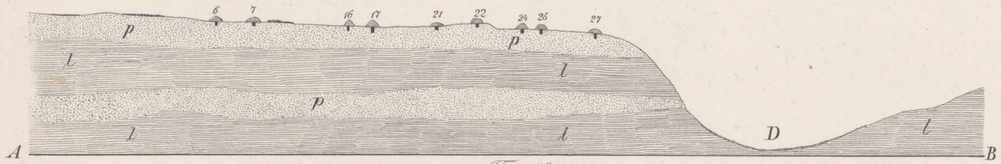

Fig. 10.

G. Ossowski, ad nat. del.

Litogr. M. Salb Cracoviae.

A. TYPY SCHEMATYCZNE [Types schematiques]. B. CHEŁMY. C. BRODNICA GÓRNA.

Mogiły kamienne. Tumuli en pierres.

№ 9.

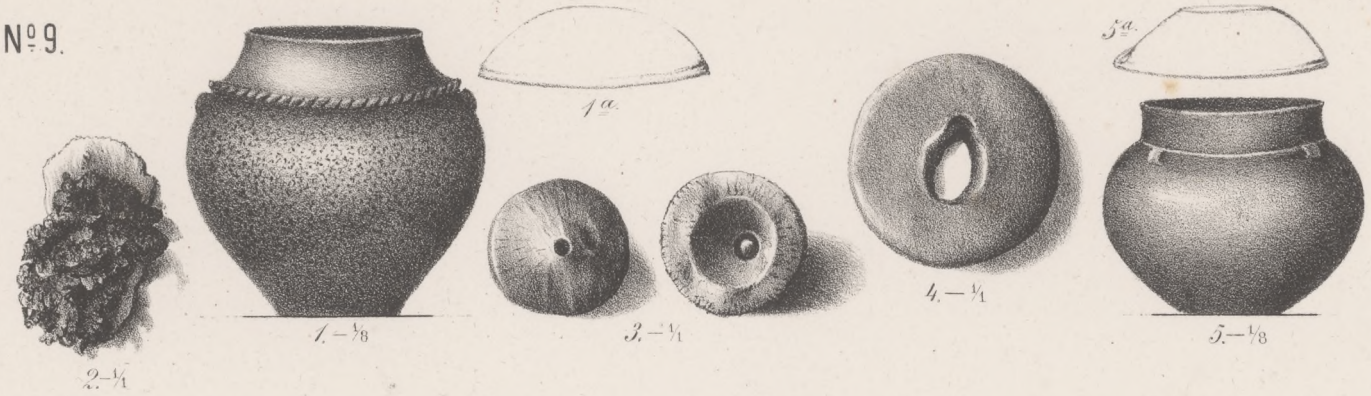

№ 14.

№ 15.

№ 18.

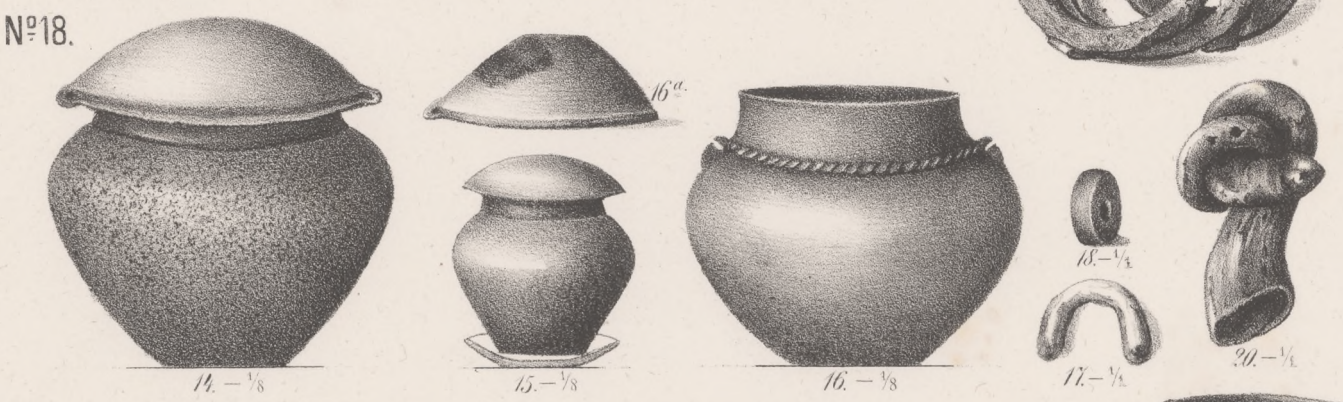

№ 19.

№ 27.

G. Ossowski, ad nat. del. Litogr. M. Salb, Cracoviae.

BRODNICA GÓRNA.

Mogiły kamienne. Tumuli en pierres.

A.

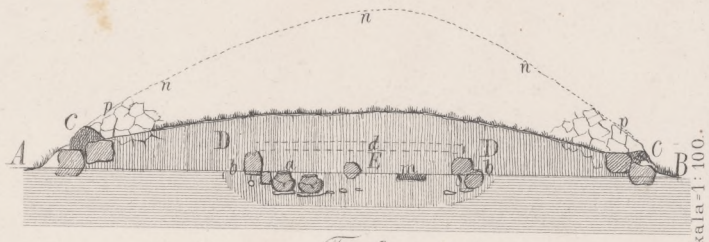

Fig. 2.

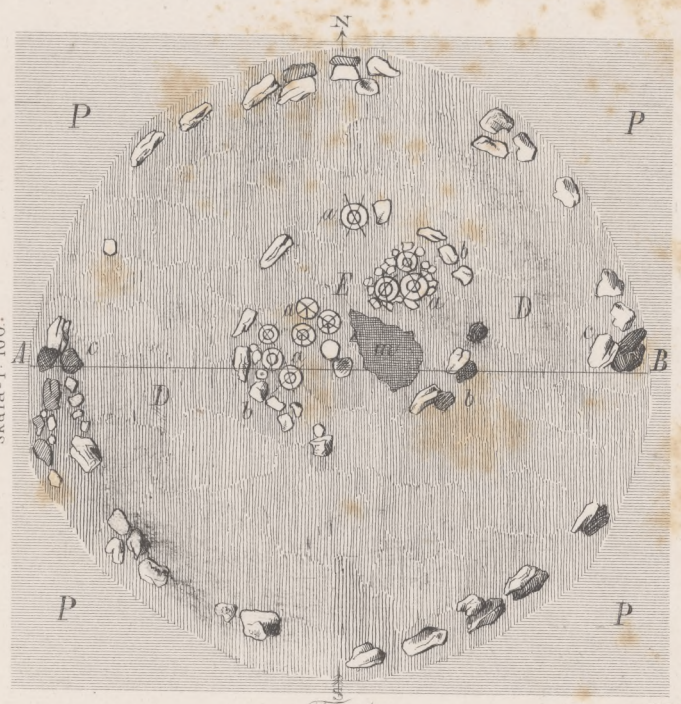

Fig. 1.

G. Ossowski, ad nat. del.

Litogr. M. Salb, Gracoviae.

A. BUCHWAŁD. B. NAWRA.

Groby kamienne skrzynkowe. Sépultures à cistes en pierres.

Fig. 1. Skala: 1:1000.

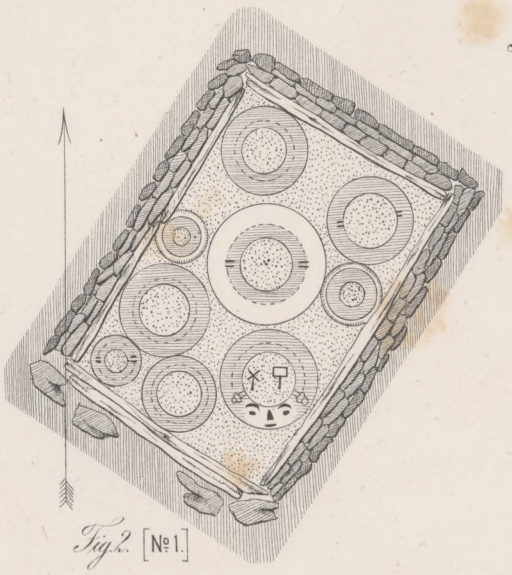

Fig. 2. [№ 1.]

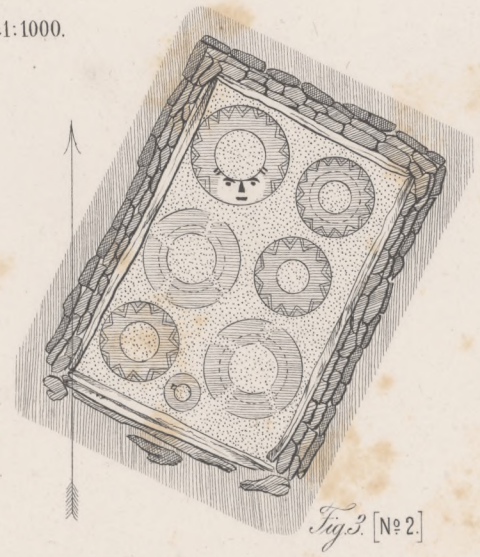

Fig. 3. [№ 2.]

Skala: 1:20

1 Mtr.

G. Ossowski, ad nat. del. Litogr. M. Salb, Cracoviae.

GOSCIERADZ I.

Groby kamienne skrzynkowe. Sépultures à cistes en pierres.

1.–1/8

2.–1/1

3.–1/8

4.–1/8

5.–1/8

1 a/–1/1

7 a/–

6.–1/8

7.–1/8

8.–1/8

9.–1/8

9 a/–

№ 1.

10.–1/8

10 a/–

11 d/–1/8

11 b/–

11.–1/8

11 c/–

12.–1/8

12 a/–1/8

12 b/–

16.–1/8

11 a/–1/2

13.–1/8

14.–1/8

14 a/–1/8

17.–1/8

15.–1/8

14 b/–

№ 2.

18.–1/8

19.–1/8

№ 3.

20.–1/1

G. Ossowski, ad nat. del.

Litogr. M. Salb, Gracoviae.

GOSCIERADZ I.

Groby kamienne skrzynkowe. Sépultures à cistes en pierres.

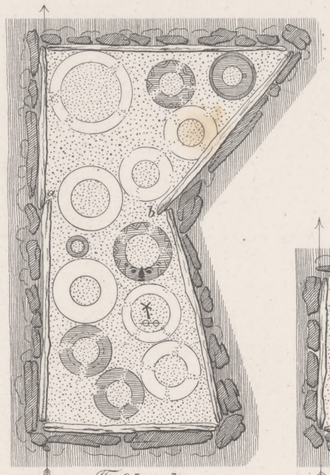

Fig. 3. [№ 1.]

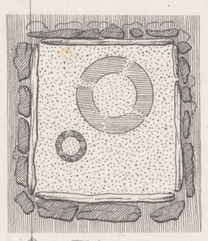

Fig. 4. [№ 2.]

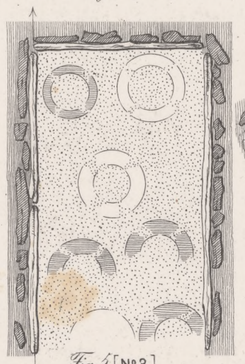

Fig. 5. [№ 3.]

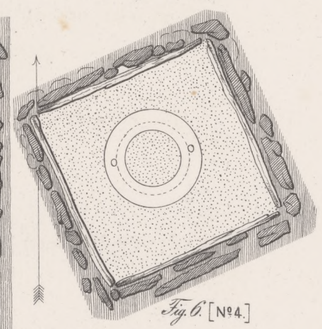

Fig. 6. [№ 4.]

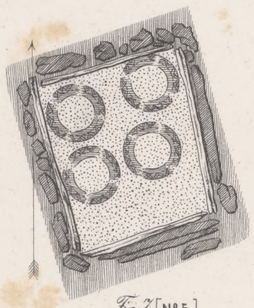

Fig. 7. [№ 5.]

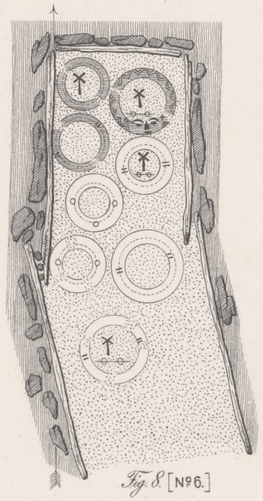

Fig. 8. [№ 6.]

Skala = 1:20

0 0,10 0,20 0,30 0,40 0,50 1M.

Fig. 1.

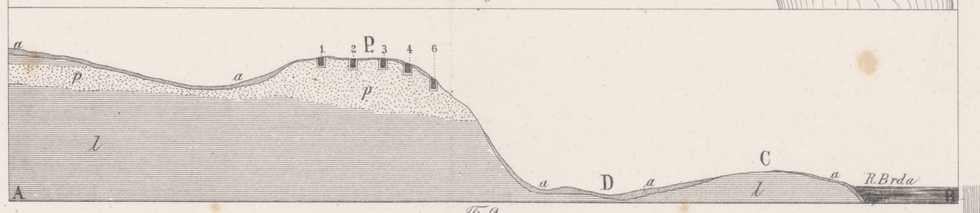

Fig. 2.

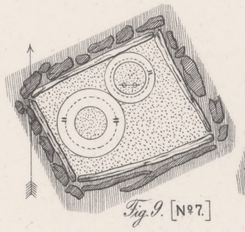

Fig. 9. [№ 7.]

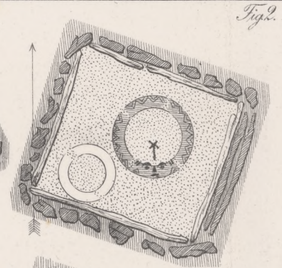

Fig. 10. [№ 8.]

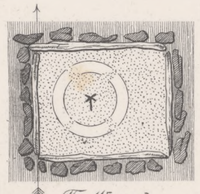

Fig. 11. [№ 9.]

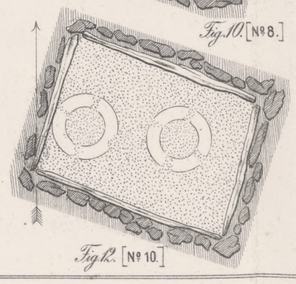

Fig. 12. [№ 10.]

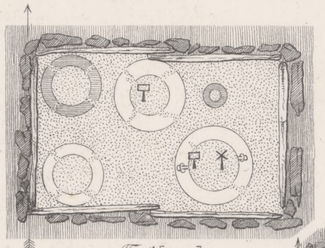

Fig. 14. [№ 12.]

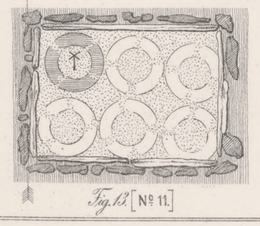

Fig. 13. [№ 11.]

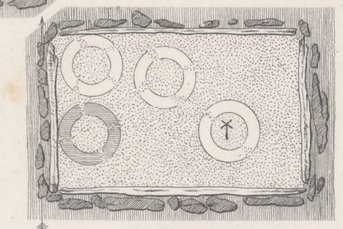

Fig. 15. [№ 13.]

Fig. 20. [№ 18.]

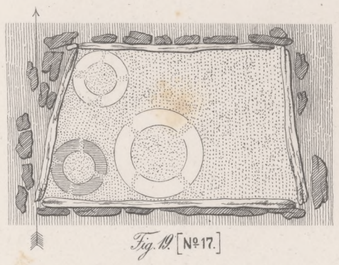

Fig. 18. [№ 17.]

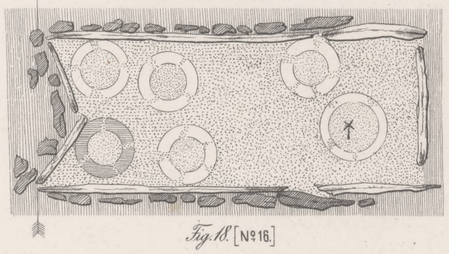

Fig. 16. [№ 16.]

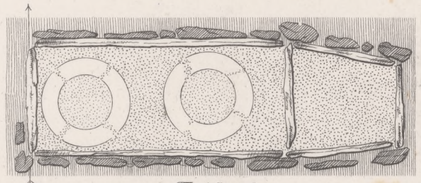

Fig. 17. [№ 15.]

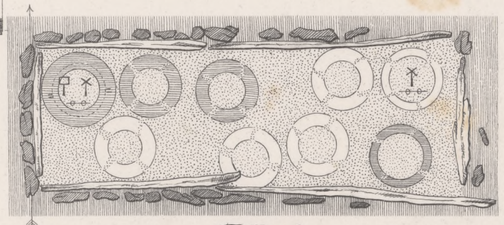

Fig. 19. [№ 14.]

G. Ossowski ad nat. del.

Litogr. M. Salb. Cracoviae.

GOSCIERADZ II.

Groby kamienne skrzynkowe. Sépultures à cistes en pierres.

1.–1/8

2.–1/8

3.–1/8

4.– 1/8

5.– 1/8

8.– 1/8

9.– 1/8

№ 1.

7a– 1/1

6.– 1/8

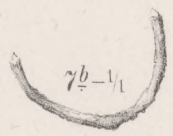
7b– 1/1

10.– 1/8

10a– 1/1

№ 2.

11.– 1/8

№ 4.

13a.

12.– 1/8

13.– 1/8

№ 5.

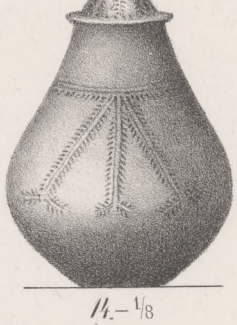
14.– 1/8

15.– 1/8

16.– 1/8

17.– 1/1

18.– 1/8

19.– 1/8

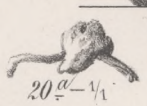
20a– 1/1

№ 6.

20b– 1/1

21.– 1/8

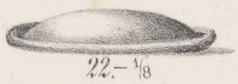
22.– 1/8

23.– 1/8

24.– 1/8

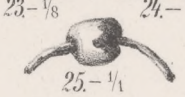
25.– 1/1

26.– 1/8

27.– 1/8

28.– 1/1

№ 7.

29.– 1/8

№ 8.

31.– 1/8

30.– 1/1

32.– 1/8

35.– 1/1

33.– 1/1

34.– 1/8

№ 12.

G. Ossowski, ad nat. del.

Litogr. M. Salb, Cracoviae.

GOSCIERADZ II.

Groby kamienne skrzynkowe. Sépultures à cistes en pierres.

№ 13.

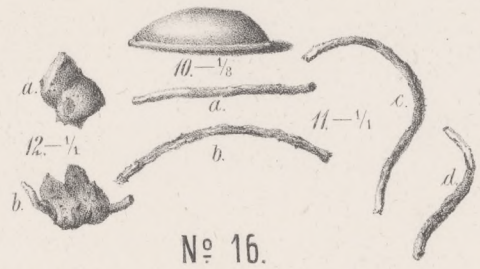

№ 16.

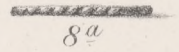

A.

№ 14.

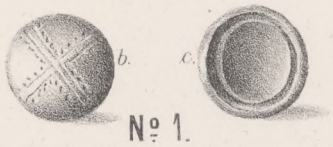

№ 1.

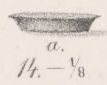

№ 2.

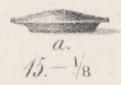

№ 3.

№ 4.

№ 5.

B.

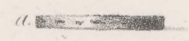

№ 6.

№ 7.

C.

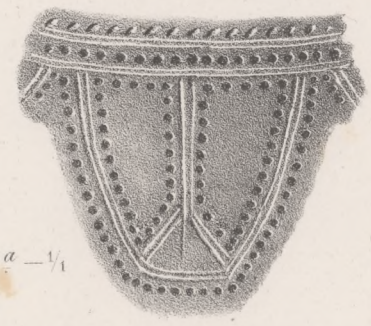

G. Ossowski, ad nat. del. Litogr. M. Salb, Cracoviae.

A. GOSCIERADZ II. — B. BRALEWNICA. — C. PRZYRÓWKO.

Groby kamienne skrzynkowe. Sépultures à cistes en pierres.

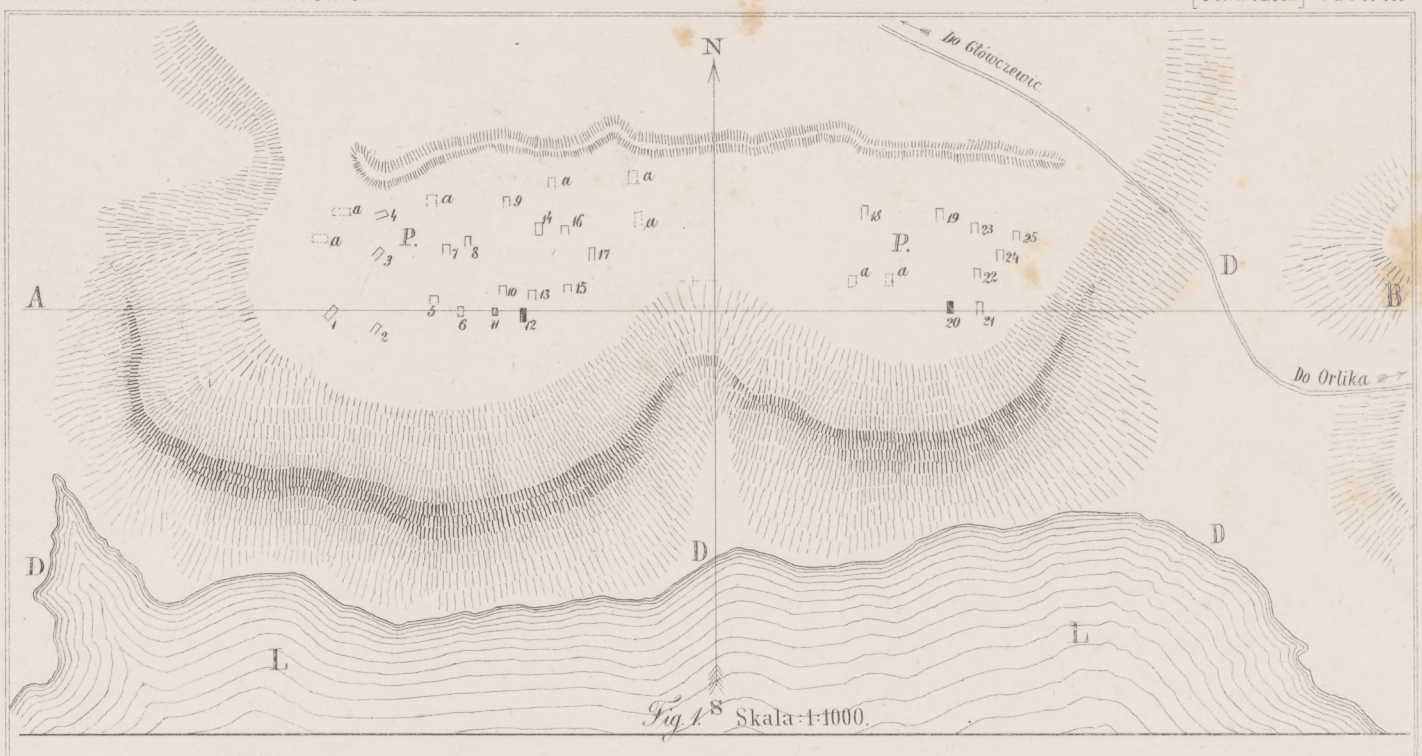

Fig. 1. Skala 1:1000.

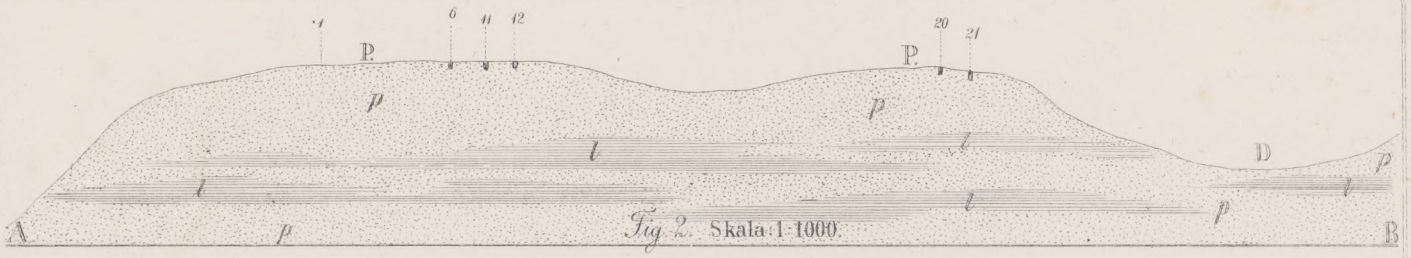

Fig. 2. Skala 1:1000.

G. Ossowski, ad nat. del.

Litogr. M. Salb. Cracoviae

KLOC.

Groby kamienne skrzynkowe. Sépultures à cistes en pierres.

A.

1.–1/8

2.–1/4

B.

3.–1/8

C.

4 a

4.–1/8

5 a

5.–3/8

6 a

6.–1/8

D.

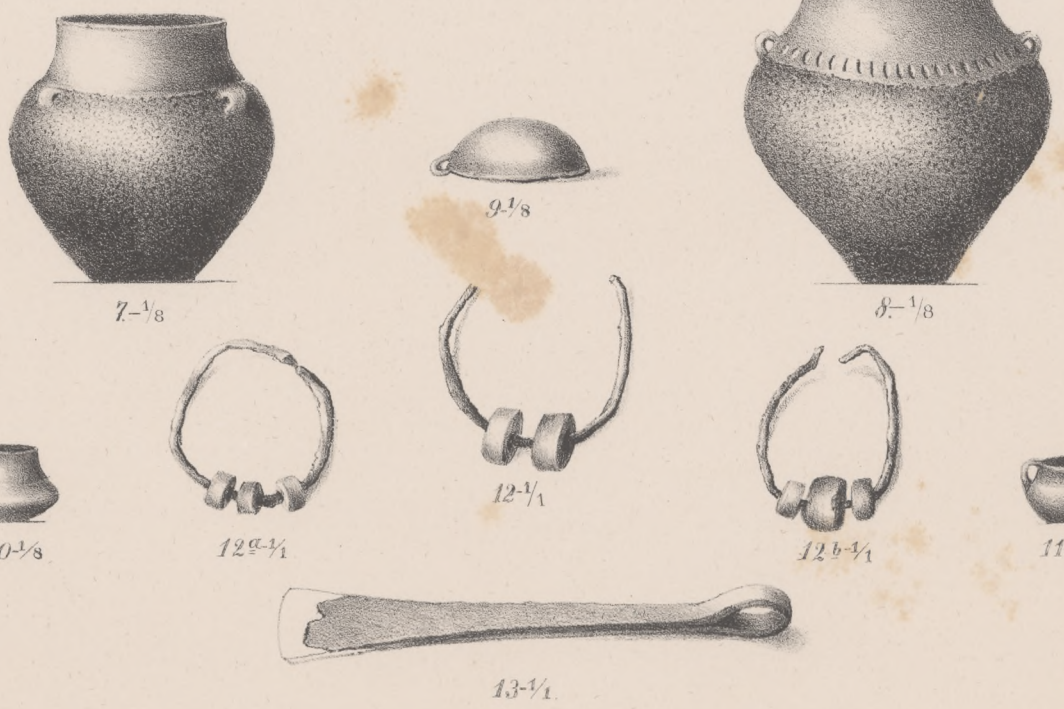

7.–1/8

9.–1/8

8.–1/8

10.–1/8

12 a.–1/1

12.–1/1

12 b.–1/1

11.–1/8

13.–1/1

G. Ossowski ad nat. del. Litogr. M. Salb, Cracoviae.

A. TOPÓLNO. B. BELNO. C. BANKOWO. D. WARLUBIE.

Kamienie ustawiane. Pierres dressées.

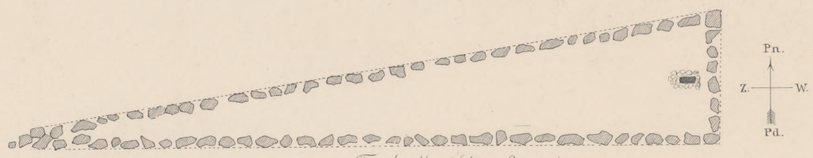

Fig. 1. – 1/500. (1m. = 2mm.)

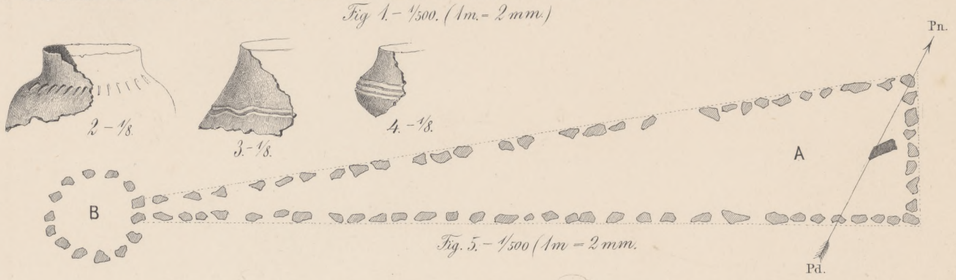

Fig. 5. – 1/500 (1m = 2mm.

Fig. 6. – 1/500.

Fig. 7. – 1/500. (1m. = 2mm.)

Fig. 8. – 1/500.

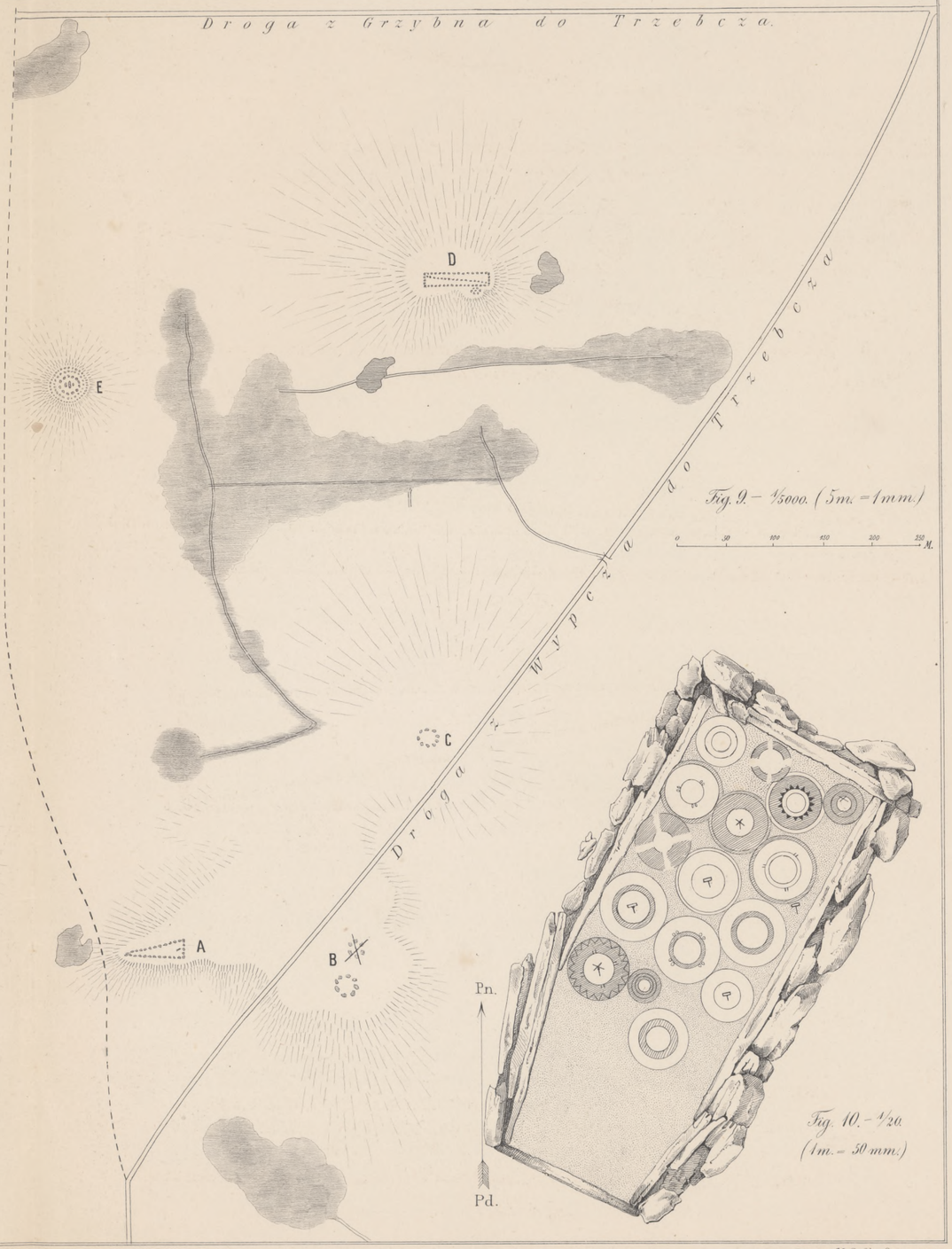

Fig. 9. – 1/5000. (5m. = 1mm.)

Fig. 10. – 1/20. (1m. = 50mm.)

G. Ossowski ad nat. del.

Litogr. M. Salb Cracoviae.

1-4 i 6-9. TRZEBCZ. – 5 i 10. NAWRA.

Kamienie ustawiane. Pierres dressées.

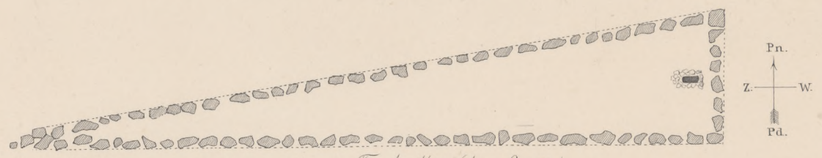

Fig 1 – 1/500. (1m. – 2 mm.)

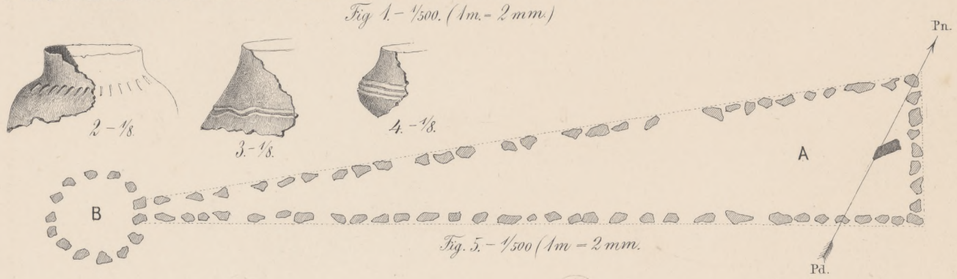

Fig. 5. – 1/500 (1m – 2 mm.

Fig. 6 – 1/500.

Fig. 7. – 1/500. (1m. – 2 mm.)

Fig. 8. – 1/500.

Fig. 9. – 1/5000. (5m. = 1mm.)

G. Ossowski ad nat. del.

1-4 i 6-9. TRZEBCZ. – 5 i 10. NAWRA.